

Найрмалыя библиотека
Республика Тыва ил.А.С.Түркмаа
СЕКТОР
ГОСБИБЛИОГРАФИЯ

ШЫЛН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн
№ 4 (16952)
2005 чылдың
ЯНВАРЬ 18,
вторник
Номерни парлагже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Садар өртээ 3 рубль.

Көдээниң хөөннери

ШЭЭР МАЛ: чүс ашса, алдырбас

Тываның ол-бо булуңнарынче углай хаптарга, оруктуң оң-солагай талаларын биеэде ышкаш каастап чыдар кодан-кочан маңган ак хойлар чоокка дээр мырыңай көзүлбестеп чиде берген турган болза, ам ында-хаая хөй хой чатылдыр оъттап чоргулар апарганы өөрүнчүг. Хой-өшкүнү хуузуңда муң хамаанчок, 2 муң чедирип турар малчыннарлыг апарганы-выстан ыңдыг болбастың аргазы чок.

Чылдан чылче хуу мал-биле чергелештир күрүнениң малы база өзүп, ажил-агыйлар бут кырынга туруп турар. Барыын-Хемчиктин Аксы-Барлыкта "Сай-Хонаш" муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгениң шээр малы 2000 чылда 1200 баш турган болза, бо каш чыл дургузуңда ол 2148 баш кылдыр өскөн, 12 коданда ол үстүнгөн. Оларның чартык кези — төрүүр мал. Чылгы аймаандан төрүүр 6 белиг база кадарчыларда 8 аът бар. Ол ышкаш 5 хаваны азырап алганнар, оларның дөрү часкаар төрүүр. "Сай-Хонаш" бүдүрүлгезин хөй чылдарда механизаторлап, бригадирлеп ажилдап чораан "Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы" бедик аттын эдилекчизи Көк-оол Кочукович Саая удуртуп турар.

Эрткен ажил-агый үш аңгы тараа культураларын 115 га черге тараан. Багай эвес дүжүттү 3 чыл улаштыр ап келгеннер. Ооң ачызында бо чылдарда үрезин-биле боттарын боттары хандыртынып келген. Чер ажил-агыйында дескизи-биле нарыйдап турар машина-техника айтырыгы бо ажил-агыйны база ойбаан. Олар чаңгыс комбайнныг, оозунуң мотору үрелген. Чээрби чыл ажыр ажыглаттынганыңдан үрелири хөй дөрт тракторлуг. Бүдүрүлге чери келир чылдан ыңай ногаа аймаан тарырып планнап турар.

Юбилейлиг чылды түңней алыр чүве болза, ук ажил-агый шалыңга өре чок ажилдаан.

Ажил-агыйга эргежок херек чүүлдер садып алырынга чарыгдалдар хөй болза-даа, малдың баш саны өзүлдегил болган. Маңа күрүнениң мал бажын өстүрзүн дээш дузаламчы кылдыр берип турар дотация акшазы улуг деткимче болуп турарын демдеглевес аргажок. Малчыннарга шалың төлевериниң бир кезинге сула, тараа аймаан база үлээн. Хөй дүгүн боттары кыргааш, садып ап турар малчыннарга эрткен чылгы дүк хүлээп ап турган өртктерниң мурнуку чылдан оранчок кудулааны таарымча чок байдалдарны тургускан.

Мал бажының өзериңге эң шаптыктыг берге айтырыгы — оор. Ылаңгыя байырлалдар таварыштыр халас кежик сүрүп амдажааннар уйгу-чыдынын чидирипкен турар үеде серемчини күштелдиргени дээр. Оор чорукка хамаарыштыр көдээ ажил-агыйның хоочуну Көк-оол Кочукович: "Кандыг-даа оор херек херек болбас апарган үе-дир бо. Оорну туткаш, шагдаа черинге аппарып каарга безин "кончуг хорам улус" дораан үнүп келген боор. Оорларга орук ажык, аът мыя кевитпейн оорланыр апарган шаг-дыр бр" дээш, шагда анай безин оорлаан кижжи шиттирер турганын сактып чугаалай-дыр. Канчап-даа кээрге, тыва чоннуң "Хавак черге суг

ызырынмас, халас чүве ажык болбас" дээн мерген сөзүңде ышкаш, оор чоруктан эки чүүл үнмес.

Мал бажын өстүрүп алырынга кайы хире күш негеттинерин бачым ишти херек кырында хүнден хүнче кылып олурар малчыннар, ажил-агыйны көдүрүп алыр дээш сеткилинден бердинип ажилдап турар удуртукчулар эки билер. Каш чылдарда чедип алган чедишкиннер хилис черге барбазын дээн бурунгаар үзел-бодалдыг удуртукчу Көк-оол Саая ооң орнун солур аныяк специалистерни белеткээрин база бодал олурар болду. Келир чылда оларга улуг деткимче — ТКУ-нуң көдээ ажил-агый факультетиниң ийи доозукчулары немежилер.

Көк-оол Кочукович-биле кады суурдан ырак, эвесе Хараганныг Даг-Дүзүңде "Сай-Хонаштын" мурнакчы малчыннарының бирээзи, Наадымда Россияның Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан Юрий Саракайович Хомушкунуң кыштаанга база четтивис. Аалдың ээзи чорук-херек аайы-биле кожуун төвү кире берген. Малмаган шагда одарда. Өдөктө өгүнүң херээжен ээзи Саяна Шой-ооловна хураганнарга сизген дажыглан тур. Бо малчыннар эрткен чылын 100 хойдан 100 хураганын онча-менди камгалап алган. Мал оолдаашкыны декабрь айның башкы хонуктарындан эгелээн. Ыңчангаш чылыг кажжаада шала улуг, безерек, мырыңай чаа төрээ деп аңгылай үзүктел каан хураганнар шупту чүс ашкан. Шээр мал чүс ажарга, алдырбас, бода мал он ажарга, ажырбас — өзе бээр дижир, бо малчыннар

бүдүрүлгениң 200 ажыг төрүүр хоюндан аңгыда, хуу шээр малын 1600 чедир өстүр азырап олурар. Чойганмаа САТ. В.БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Кажан? Кажан? Чүү? Сонуургаптаалынар

"ДОЛУМАНЫҢ ХУУЛГААЗЫНЫ"

Эрткен чүс чылдың 70 ажыг чылдарында "Долуманың хуулгаазыны" деп ши Тываның көрүкчүлериниң эң-не ынак шиизи турган.

"Дөңгүр-оолдуң" соонда комедия жанрынга үнүп келген бо шиини көргөш, чон, шынап-ла, магадаан. Хоочун артистер Дарый Монгуш, Владимир Монгалбии болгаш өскелер-даа көрүкчүнүң сеткилинге олчаан таңмаланып каар кылдыр ону ойнап кааннар.

Барык 30 чыл эрткенде, Тываның Улустуң чогаалчызы К-Э.К.Кудажының "Долуманың хуулгаазыны" база катап тыва сценаге эглип келген. Ону аныяк режиссер Николай Ооржак тургускан. Долуманың ролунда — артист Луиза Мортай-оол. Оон аңгыда Тываның Улустуң артизи Александр Салчак, ТР-ниң алдарлыг артизи Анзат Куулар, аныяк артист Олег Сат олар ойнап турар.

Бо шагның аныяктары-даа бо шиини сонуургаар боор, а улуг назылыг кижилер аныяк үезин-даа сактып келир боор. Солун шиини катап көрүкчүлерге эгиткени дээш өөрүшкүвүстү тыва театрың ажилдакчыларынга илереттивис.

В.ООРЖАК.

ҮЗЕ САНАЖЫРЫ-БИЛЕ

Кожуунда электри энергиязының талазы-биле өрешире 2004 чылдың күзүнүңге чедир дыка-ла дүвүрээзинниг турду. Ам байдал чүгээртээн.

Кожуун чагыргазының даргазы Н.Х.Куулар, ооң амыдырал хандырылга талазы-биле оралакчызы М.Д.Ховалыг олар дээштиг хемчеглерни ап, 2004 чылдың октябрьны электри энергиязының талазы-биле өрешире

шире төлээриниң, үзе санажырының шалыпчы айы кылдыр кожуун иштинге чарлаан.

Ооң түңнелинде Хөндергей, Теве-Хая, Хорум-Даг суурларның чурттакчылары өре-биле шуут үзе санажып алганнар. Чамдык суурлар бажын ашкан өрезин шуут кызырган. Чижээ, Чыраа-Бажы суурнуң өрези моон мурнунда 834 муң турган болза, 2004 чылдың декабрь 29-ка чедир 130 муң 817 рубль арткан деп, суму чагыргазының оралакчызы Максим Дамдын-оолович чугаалаан. Бажың-Алаак, Шами суурларда 7-7 муң рубль, Баян-Тала, Чыргакы суурларның кайызында-даа 31-31 муң рубль өре арткан.

Ниитизи-биле кожуунуң суурларында 230 өрегерде 257 муң рубль, Чадаана хоорайның 1860 өрегеринде 770 муң, 339 рубльдиң өрези бар. Бюджет организациялары өре-биле үзе санажып каапкан.

ОДААР ЧУУЛ-БИЛЕ ХАНДЫРЫЛГА ЭКИ

База бир берге айтырыг — кыштын чыккылама соогун торулбайн ажары-ла болгай.

Бо талазы-биле кожуунда байдал база чүгээр. Чылдың чылыг үезинге чедир одаар хөмүр-даштын өртээн кожуун чагыргазы долузу-биле төлеп берипкен. Одалга четкилери хөмүр-даштын курлавырларын сөөртүп алган. Кожуунуң культура килдизинге 150 тонна, төп эмнелгеге 448 тонна, чуртталга-коммунал ажил-агыйыңга 80 тонна, төп одалгага 391 тонна, өөредилге килдизинге 856 тонна хөмүр-даштын өртээн кожуун чагыргазы төлеп берген.

Чадаана хоорайның одаар чүүл сайгарар конторазының шөлүңде чиигелделиг одаар чүүл алыр чонга хөмүр-даш база дүжүртүңген.

Кара-Сал ООЛАК.

БЕДИК ШАҢНАЛДАРЫҢАР-БИЛЕ!

Россия Федерациязының Президентизиниң "Күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында" 2004 чылдың декабрь 27-де №1611, 2004 чылдың декабрь 29-та № 1632, 2004 чылдың декабрь 31-де №1658 Чарлыктары-биле шаңнаткан кижилерниң аразында культура адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш "Россия Федерациязының алдарлыг ажилдакчызы" хүндүлүг атты Кызыл хоорай чагыргазының культура талазы-биле комитетиниң аныяк көрүкчүлер театрының режиссеру **Айлана Леонидовна Чадамбага** тывыскан. Күш-ажылчы чедишкиннери болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш "Көдээ ажил-агыйыңга күш-ажылы дээш" деп медаль-биле Би-Хем кожуунуң "Кызыл тараа-

чын" көдээ ажил-агый бүдүрүлге кооперативиниң тракторизи **Степан Терентьевич Федюхин** болгаш Тес-Хем кожуунуң "О-Шынаа" көдээ ажил-агый бүдүрүлге чериниң малчыны **Хемер-оол Сүлдүмович Балчыр** шаңнаткан. Көдээ ажил-агый адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш "Россия Федерациязының алдарлыг зоотехниги" хүндүлүг атты Би-Хем кожуунуң "Кызыл тараачын" көдээ ажил-агый бүдүрүлге кооперативиниң кол зоотехниги **Нелля Андриановна Дутовага**, "Россия Федерациязының көдээ ажил-агыйының алдарлыг ажилдакчызы" хүндүлүг атты Мөңгүн-Тайга кожуунуң "Малчын" КУБ-туң малчыны **Борис Дамдинович Тейнинге** тывыскан.

ЧИИГЕЛДЕЛИГ КИЖИЛЕРГЕ

Федералдыг даңзы езугаар 2005 чылдың январь айда бээр пенсия болгаш акша төлеверин эрткен чылдың декабрь 22-де республикада берип эгелээн. Ниитизи-биле республикада чиигелделигерге 14 млн.500 муң рубльди төлеп берген. Республика бюджетиниң күсели-биле социал деткимче алыр эргелиг хамаатыларга ай санында акша төлээр талазы-биле чарыгдалды дуглаар акша-хөреңги федералдыг төптен январь 17-де чедип келген. Дүүн республиканың Саң-хөө яамызы күш-ажылдың хоочуннарыңа, тылдың ишчилеринге, политиктиг

репрессияларга таварышканнарга компенсацияларны төлээр-биле 6675 муң рубльди муниципалдыг бюджеттерже шилчиткен. Ооң-биле кады Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга болган хуралга Кызыл хоорайда чурттал турар чиигелделиг кижилерге немелде акша-хөреңгини хөй-ниитиниң транспортунга чоруурунун өртээн төлээр кылдыр немелде акша-хөреңгини аңгылап бээр деп шийтирилээн. Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазы ыңдыг базымны январь 14-те, пятницада, болган "изиг шугумнуң" соонда кылырын шийтирилээн.

Тыва Республиканың Чазаанда

СТАТИСТИКАНЫ ШУПТУ БИЛИР УЖУРАУГ

Тыва Республиканың Чазааның калбак хуралы январь 15-те, субботада, болуп эрткен. Ооң ажылынга кожуннар, хоорайлар чагыргаларының болгаш тус черлерниң төлээлекчилер хуралдарының удуртукчулары киришкен. Орта «2004 чылдың шын, боттук статистика болгаш бухгалтер отчетдун кириерин хандыра дугайында» айтырыгны чугаалашкан.

Бо талазы-биле Тыва Республиканың экономика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Г.Ф. Балакина дыңнадыг кылгаш, республикада статистика отчетдун болгаш бухгалтер учедунун байдалы четпезин, ону экижидери чугула болу бергенин айыткан. Шын болгаш долу сан-чурагаларының баазасы чокта республиканың социал-экономика чорудулгазының боттук база шынарлыг анализин кылыры, ооң моон соңгаар хөгжүлдезинин сан-чурагаларын шын тодарадыры болдунмазын ол сагындырган. Амгы статистика сан-чурагалары чыыр система, ында ажылга турар методика садыг шөлдеринин өзүлдезин, үүрмектеп садар бараан саарылгазының, кол капиталга инвестиция, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинин продукциязының болгаш өске-даа көргүзүлгелеринин хемчээлдерин долзуу-биле көргүзүп шыдавайн турар. Ооң тодаргай чижектерин адаан. Бар медээ эзугаар алырга 2004 чылда 38 муң кубометр ыяшты сөөртүп чоруткан, а кескен ыяштың хемчээли 84 муң кубометр болуп

турар. 2003 чылда республикага тарааның дүжүдү шоолуг эвес болган, ол хирезинде статистикада айтыканы-биле алырга, тарааның чыылдазы 15 хуу өзүлделик болуп турар. 2004 чылда тарааның дүжүдү эки болган, баш бурунгаар берген сан-чурагалар эзугаар алырга, тарааның чыылдазы чүгле 0,1 хуу өскөн.

Сан-чурагаларны чыыр чагыс аай бааза чок, сан-чурагаларны чыырының, информацияларны ажылдап кылыр методиказы сайзыраттынмаан, кончуг дүрген отчет-учет саннарын тодарадып шыдавас болгаш өске-даа четпестер барын республиканың кол экономизи чугаазына демдеглээн. Мындыг четпестер чүгле бистиң республикада эвес, Россияда барын айыткан. Чурттуң Президентизи чүве чугаалап тургаш, тодаргай сан-чурагалар адап шыдавас, чоок-шулаштырган түңнерин адап турары ону бадыткап турар. Республиканың Экономика яамызының удуртукчузу статистика отчетдун болгаш бухгалтер учедун экижидеринче база сайзыраңгай-

жыдарынче уланган саналдарны кириген. Бо айтырыгга хамаарыштыр хуралдың хүлээп алган доктаалында республиканың яамыларының, ведомстволарының удуртукчулары, хоорайлар болгаш кожуннар чагыргаларының даргалары 2004 чылдың отчеттарын чогуур үезинде дужаарын дааскан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак сайгарылганың түңнелин үндүрүп тура, бо айтырыг бүгү деңгелдин күүсекчи эрге-чагырга органнының, бүдүрүлгө, албан чери бүрүзүнүн удуртукчуларына хамааржырын айыткан. Эргелерин болгаш бүрүн эргелерин аңгылааны, бюджеттер аразының харылзааларының системаларын реформалааны, тус чер бот-башкарылганы дугайында Федералдыг хоойлуну боттандырып эгелээни бүгү бүдүрүлгелерни, организацияларны акшаны санаарынче, рынок экономиказының негелделеринге дүүштүр ажылдаарынга өөрениринче албадап келгенин ол айыткаш, ылаңгыя бюджеттин орулгалыг кезээн улгаттыраарынче кол кичээнгейни салырын чугаалаан.

ХЕРЕКЧОК ЧҮҮЛДЕРЖЕ ЧАРДЫКПАС

Ол-ла хүн, январь 15-те, ТР-ниң Чазак Даргазы организастаарының ниити принциптеринин хоорай, кожун чагыргаларының база төлээлекчи дугайында» деп Федералдыг хоойлуну боттандыраары-биле холбашкан айтырыгларга хамаарышкан хуралды эрттирген.

Хуралдың киржикчилери «Тыва Республиканың муниципалдыг каттыжышкыннарының бүрүн эргелиг төлээлекчи органнының, катап тургустунган муниципалдыг каттыжышкыннарының тус чер бот-башкарылгаларының эрге-дужаалдыг кижилеринин соңгудазын хевирлээр чуруму болгаш хуусааларының дугайында» деп хоойлу төлөвилелин сайгарып чугаалашкан. Чурттакчы чоннуң санын барымдаалааш, сумуларның төлээлекчи органнын чеги, он болгаш он беш депутаттан тургузар болган. Чүстен эвээш чурттакчылыг черлерге бирги чыыштың депутаттар корпусун тургузарын чүүлдүг эвес деп көргөн. Бирги чыыштың депутаттарының, ол ышкаш база катап тургустунган муниципалдыг каттыжышкыннарының тус чер бот-башкарылгаларында эрге-дужаалдарже бир дугаар соңгукан кижилеринин бүрүн эргелиг болур хуусаазын ийи чылга кызыгаарлаан. 2005 чылдың апрель 17-де соңгудаларны эрттирерин кожуннарның девискээр соңгудал комиссияларына дааскан.

Төлөвилелди чугаалажып турар үеде депутаттар корпусунун, чурттакчылыг черлерде чурттакчы чоннуң санын тодарадырынга, соңгудаларны акшаландыраарына, катап соңгукан депутаттарның болгаш суму чагыргаларының удуртукчуларын тус чер бот-башкарылга органны-биле кады ажылдажылганы чорударына хамаарышкан айтырыгларны чугаалашкан. Хуралга чугаалаан кызырылдаларны, немелделерни, саналдарны барымдаалап тургаш, ук төлөвилелди кыска үе иштинде ажылдап кылыр шийтпирни хүлээп алган.

Муниципалдыг каттыжышкыннарының эрге-чагырга органнын хевирлээр схеманы сайгарып

турар үеде туруштар аңгылааны берген. Хуралдың киржикчилеринге ийи вариантыны саналдаай. Бир дугаары-биле алырга муниципалдыг каттыжышкынның удуртукчузун чурттакчы чон соңгуур, ооң-биле чергелештир ол Төлээлекчилер хуралын база тус чер чагыргазын удуртур. Ийи дугаары-биле алырга, муниципалдыг каттыжышкынның удуртукчузун Хуралдың депутаттары бодунун составындан соңгуур, а тус чер чагыргазын конкурс эзугаар керээ-биле ажылдап турар кижидуртур. Хуралдың киржикчилеринин көвей кезин ийиги вариантының талалакчылары болган. Кожун болгаш суму чагырга даргаларын дорт томуйлаарын азы төлээлекчи органның депутаттарының үстүндө күүсекчи эрге-чагырга баштыңының саналдааны-биле соңгуур чүүлдүгүнген бодалдар база дыңналган.

Санал-оналдарны солушкан соонда, муниципалдыг каттыжышкыннарының күүсекчи болгаш төлээлекчи органнын хевирлээринин схеманың адак сөөлгү вариантызын белеткээр база суму деңгелде муниципалдыг каттыжышкыннарының Уставын ажылдап кылыр ажылчын бөлүктөрнү тургузар деп шийтпирлээн.

Хуралдың ажылын доозуп тура, Чазак Даргазы тус чер бот-башкарылганына хамаарышкан чаартылгалар эрге-чагырганың вертикалдыг болурунун бир кезин дээрзин демдеглээн. Ол чокта чуртка социал-экономика хөгжүлдени шапкынчылары болдунмас. Кожун чагыргаларының даргаларына 2005 чыл нарын болурун Шериг-оол Дизижикивич дыңнаткан. Бюджет ажылдакчыларына шалың өстүрери, чийигелдерини акшаландыраары, элээн

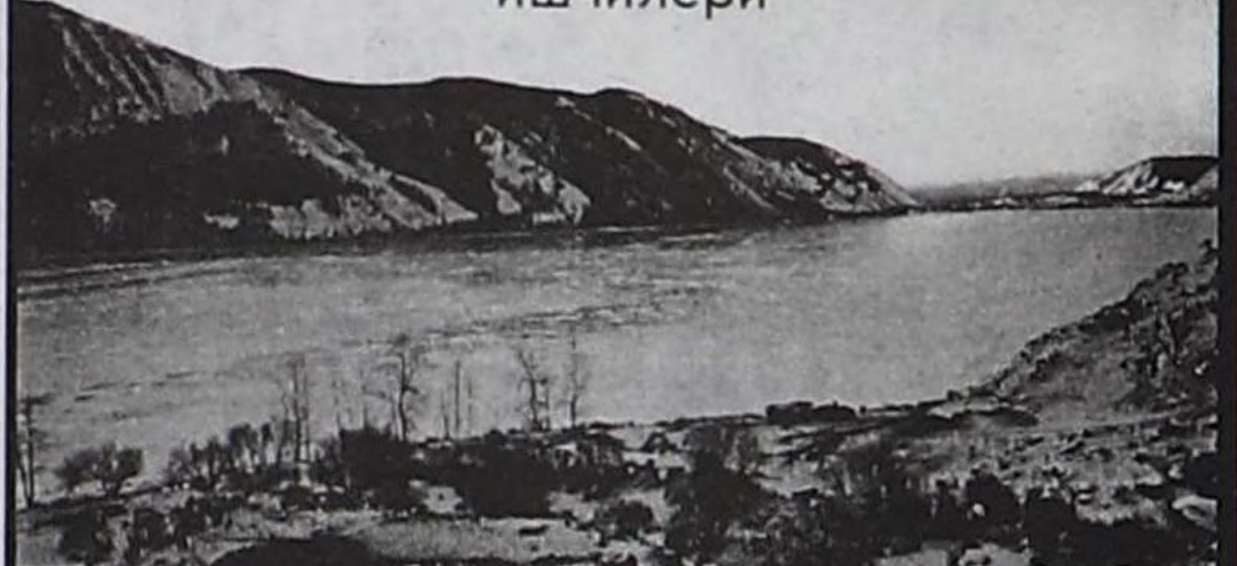
каш объектилерни оларның акшатөгери талазы-биле хандырылганы чокта шилчидери, уруглар пособиен доозазын төлөп бээр республиканың бюджетинге немелде чүктү тыылдырган. Оң орулгалыг болгаш чарыгдалдыг кезектеринин аразында карышкак 1,7 миллиард рубль четкен. «Эрткен чылын ол түң 600 миллион рубль турган, ынчалза-даа ону шийтпирлеп шыдапкан бис» деп, Чазак Баштыңы чугаалаан. Ынчангаш бо чылын база шыдаптар журлуг бис. Чурттуң удуртукчузу республиканың берге айтырыгларын база билип турар. Бюджет дефицитин ажып эртеринге хуу орулганы көвүдедири база чарыгдалдарны эвээжидири салдарлыг. Бөгүнгү кол сорулга – республиканың 2005 чылда бюджетин дүрген хүлээп алыры. Чазак Даргазы Улуг Хуралдың Хоойлужулга палатазының Чазактың белеткээни бюджет хоойлузунун төлөвилелин хүлээп көөрүнден янзы-бүрү сылдагларга даянып алгаш ойталаанын, оларның соңгудалар үезинде «кады ажылдажылганы чорудар бис» деп турган азаашкыннарын күүсетпейн турарын база катап бадыткаан деп демдеглээн. Оппозицияның девискээрлеринин күүсекчи эрге-чагыргазының баштыңнарын соңгуурунга хамаарышкан чаа чурумну хүлээп алганын улуг өөрүшкү-биле хүлээп алгаш, моон мурнунда соңгуттурган губернаторларны солуур деп идегели кандыг-даа үндезин чок дээрзин Ш.Д. Ооржак база катап сагындырган.

Бистиң шуптувустун мурну-вуста улуг ажыл турар, ынчангаш кевин-херекчок чүүлдерже чардыккан керээ чок деп, Шериг-оол Дизижикивич түңнээн.

Юрий СУЧКОВ.

ФОТО-МЕДЭЭ:

Бай-Тайгада Кара-Хөлдүн ажыл-ишчилери

Кара-Хөл дээрге, Тываның кончуг чараш бойдус чурумалдыг, хөй балыктыг хөлдериң бирээзи. Оң узуну 12 км., дооразы 4 км. Оң девискээринде тоорук, аңнар, куштар элбек, мал одары делгем. Кижиниң тодуг-догаа амыдыраарына кончуг таарымчалыг.

Егерлер Семен Дүмен-оолович Иргит биле Максим Делгеревич Иргит Кара-Хөлдүн бажында хайгааралды чорудуп турары.

Кара-Хөлдөн чайын-даа, кыжын-даа балыкчылар үзүлбес. Балыктаарына мергежээни-биле «Алдын балыкчы» деп шолалаткан Анна Арапчоровна Иргиттиң бо удаада олчазы база элбек болган.

Хертек Калинов Белдирович «Кара-Хөл» совхозтун малчыны чораан. Ам 67 харлыг, пенсионер-даа болза, хуу малын өстүрүп, аңнап, балыктап амыдырап чоруур.

Арат Александра Куржаговна Хертек Кара-Хөлдүн кыдыында Кастыг-Хөл-Аксында кыштап, хуу малын кыштан хүр ажырап дээш ажылдап турар.

Кара-Хөлдүн бажында Шейүк-Дытта малчыннарының малы хүр кыштап турар. Нина Кызыл-ооловна Иргит биле Полина Люндуповна Хомушкы бызааларының чанында. Фото-медээни Таан-оол Хертек биле Василий Балчий-оол (чуруктар) белеткээн.

СОВЕТ ЭВИЛЕЛИНИҢ МААДЫРЫ

Тиелелгенин 60 чыл ою

Биче дарга школазы

1941 чылдың чайын Белдир-Кежиниң аныктары бөмбүктээн, кежээликтей бичии клувунга танцылаан, ырлашкан — хөглүүн кандыг дээр. Бистер, бичии оолдар, оларның оюннарын көрүп, амырап-ла турар бис.

Бир-ле хүн дайын болган деп сураг дыңналган. Гитлерни араатан дайзын кылдыр сарбайты чураан плакаттар кудумчуга, бажыңнар ханаларына көстүп келген. Дагба-Доржу огул Алдын-оол, Кара-Базыр, Чолдак-Базыр суглар баштадыр шериг назылыг оолдарны Шагаан-Арыгже алгаш барган. Чиртиледир ырлажып турар чүве кайда боор. Шимээн читкен. Суурнуң улуг, бичии чону ажилче хаара туттунган. Кудумчуга хүндүс чүгле дагаалар маңажып турар чүве.

Амгы ышкаш телевизор, радио чок-даа болза, “Шын” солуну почтачы Шериг-оол акый хоорайдан доктаамал эккеп турду. Угбам Дыдынмай ону дыңналдыр номчуп бээрге, чоок-кожа бажыңнарның чурттакчылары чыгып кээп дыңнаар. Бижик билер кижилер ховар турганы-ла ол боор. Акым Сундуйдан база чагаалар ында-хаая келгилээр. Ону база-ла “коллективтик” номчуур, дыңнаар.

Бир-ле чагаазында “Биче дарга школазында” өөренип тур мен деп бижээн. Сөөлүндө кээп билдингени шеригниң сержант кезээн белеткээр курстары болган чүве-дир. Аңаа бижик-биллиги кижилерни хүлээп алыр. АРШ-ка (Араттың Революстуг Шеринге) дайын үезинде ындыг курстар ажыттынган. Ону Тамбовтун аъттыг шериг училищезин тергиин эки демдектер-биле дооскан аныяк офицер Түлүш Балдан огул Кечил-оол удуртуп турган.

“Езулуг шериг сургуулу деп чүвени көрүп тур бис. Командиривис бергелерни ажып эртериниң бүгү-ле аргаларын айтып берип тур. Амы-хууда амыркадык, шыңгыы шылгалданы тудуп тур мен” деп, акым чагаазында айыткан. Оон алгаш көөрге, сержантылар школазының программасы дайынчы байдалдарга дүүштүр тургустунган хире. Школаның командириниң негелделии, билдили болгаш шыңгыызы бо каш одуруглардан-на илден апар. Ук курстарны доосканнар чаалажып турар шериглерже чоруткан эки турачы эскадронун биче даргалар (сержантылар) составы бүрүнү-биле четчетлетингени херечилеп турар. Ол ышкаш ТАР үезинде кожууннарның шериг столдарына база сумуларның ополчен шериглерин өөредир командирлеринге ол-ла курстарның доозукчулары томуйлаттырып турган. Акым Иван Сундуй Эрзинге ополчен шерин өөредип чоруп турган.

Биче дарга школазын доосканывыс соонда мырыңай сыр өске кижилер апаргылаан бис. Солдат амыдыралывыс шуут-ла дүндерли берген ышкаш апарган. Анаа кылаштарывыс безин черге дээр-дегбес, салгын-хат дег апаргылаан деп, акым хөөрегилээр.

— Капитан Кечил-оол АРШ-ка эң-не көскү, езулуг дайынчы командирлерниң бирээзи чораан. Ындыг кижиниң холунга эде кижизитинмес аргажок — деп,

эки турачы Очур Ховалыг чугаалап оорар чүве.

Эки турачыларны шилип алганы

Дайынның баштайгы хүннеринден эгелээш-ле АРШ-тын бүгү комсоставы Кызыл Шеригниң арга-дуржулгазын бүрүнү-биле шингээдип эгелей берген. Кечил-оол, Бүрзекей, Монгуш Сат болгаш өске-даа командирлер (эки турачы эскадронун комсоставы) дайын шөлдеринге чедип, мурнуку шугумга практиктиг белеткелди эрткенер.

Ревшеригниң дайынчы бүрүзү немец-фашисттик эжелекчилер-биле ханның сөөлгү дамдызына чедир сылба тутчурунга белен турганнар. “Бүгү чүвени — фронтуга!” деп лозунун адаа-биле чурттаары амыдыралдың негелдези апарган. Оон өске сагыш-сеткил кымда-даа чок турган дээрзи билдингир. Киж бүүрүнүң күзели — дүрген-не Ада-чурт ССРЭ-ниң эжелеттирген хоорай, суурларын фашистерден хостаары, тиелелгени чедип алыры.

Тываның нам, чазаа фронтуже баар баштайгы эки тура эскадронун июнь айның эгезинде-ле четчелеп эгелей берген. Маңаа киж бүүрүнүң кандидатуразын бүгү талазы-биле өөренип көргени чугаажок.

— Бир эртен бүгү полкту чыскаапкан. “Томааны!” деп команда үнген соонда, “Фронтуже эки тура-биле чоруурун күзээннер, бир базым марш!” дээрге, бүгү чыскаал бурунгаар баскан — деп, эки турачы Красин Доржукай чугаалап чүве.

ТАР-ның камгалал сайыды, полковник Сувак баштаан капитан Кечил-оолдун бөлүү шөлгө үнүп келген. Кечил-оол ында көвей дайынчылар аразындан шилилгени боду чоруткан. Шилитинген дайынчылар эскадронун колөзө болуп ужурулг. Ынчангаш капитанниң айытканы дайынчылар чыскаалдың мурнунче үш базым бурунгаарлап турганнар. Чыскаалдың эң сөөлүнгө турган, полкта эң-не кыска киж Красин Доржукай база кирген. Дайынчы болгаш политиктиг белеткелдерниң тергииннерин кончуг эки билер болгаш капитан Кечил-оолдун бодунун шилип ап турганы ол. Шилитинген ревшериглерниң төлээлери кожуун бүрүзүндөн бар болуп турарын оларның чоок кижилери, төрөлдери ам-даа утпааннар. Оларның аразында Улуг-Хемден Алдын-оол Монгуш Чындыр огул, Эдер-оол Түлүш Кенден огул, Сундуй-оол Түлүш Шелер-оол огул, Сенгин Түлүш Холашта огул, Аракчаа Ховалыг Хая огул болгаш өскелер-даа бар.

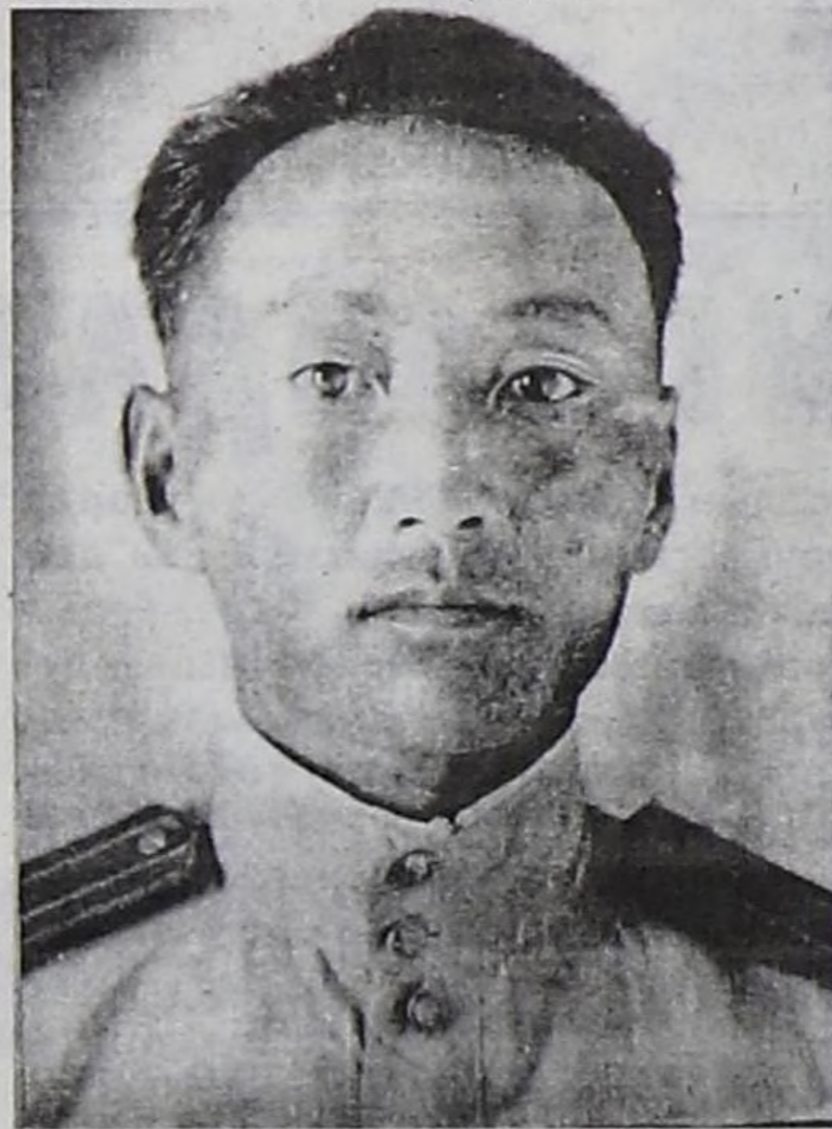
Мен шериг хемези чазап турумда, Кечил-оол командир боду чедип келгеш, фронтуже алгаш барган болбас ийикпе деп, Ада-чурттуң дайыны оорденнерниң эдилекчизи, Эйлиг-Хем чурттуг Кыргыз Маадыр-оолдун сактып органын дыңнаан мен.

Ол шилилгениң шын болганы эки турачы тыва эскадронун дайынчылары дайын-биле демиселге кайгамчык быжыг турасоруктуу база бир херечи болуп турар. Гвардейжилерни ССРЭ-ниң болгаш ТАР-ның күрүне орден, медальдары-биле шаңнааны оларның маадырлыг чоруктарын

бадыткап турар.

Муң ажыг километр

Дайын шөлүнгө бир хүүрек-чигеш ишти хөрзун-даа мурнунче октап алзыңза, сени камгалап болур — деп эки турачы Чарык-Карак Ондарның чугаалап органын амдыгаа дээр утпас мен. Шынап-ла, чиге кел чыткан ок ол моондакка таварышкаш, тая бээр болгай. Чеже-даа шаап халдашкын болза эки турачылар та чеже метр оңуларны каскан, та чеже кубометр хөрзуннү үндүр октаан. Чеже-даа чаа-дайын, өлүм-чидим болза, амы-тын хайыралыг.

Камгаланып билер херек!

— Хайгыыл — командирниң караа, кулаа дээрзин Кечил-оол кончуг-ла сагыр киж. Шавар халдашкын мурнуу чарында дайынның камгалалын ыяк биллип алыры — шуут хоойлу. Отточкалары тодараттынмаан шаанда бисти хары-буруу чок бурунгаарлавазын чагыыр — деп, Кечил-оолдун дузалакчызы чораан Борис Лама онзалап демдеглээр.

Фашистер-биле баштайгы сегиржип алышкын Деражно суурга болган. Немецтер Кызыл Шеригниң күштүг согушкуннарына шыдашпайн, аткаарлап чоруп тургаш, чурттакчылыг суурларны камгаланыр черлер кылып аптары шуут чаңыл апарган турган. Чүге дээрге өске чурттуң хоорай, суурлары өртең-хуюк апары оларга кандыг-даа хайыра чок-ла болгай. Чурттакчылары та өлзүн, та кырылзын деп аан.

Кечил-оолдун эки турачылары джинге чедир чепсегленген, ыяк кылдыр камгаланган дайыннар хөме боолап турда-ла, тура дүшпээннер. Горынь хемни кежир туткан көвүрүгнү апкаш, дайыннарның аткаарлаар оруун муңгаштапканнар. Баштайгы кадыгдошкун сегиржип алышкыннарга взвод командир Монгуш Сат, сержант Сенгин болгаш элээн каш гвардейжилер Ада-чурттуң хосталгазы дээш маадырлыг демисежип тургаш, амы-тынындан чарылган. Дайынның сагышының каразына, өлүрткен эшөөрү дээш өжээн-кылыбы хайныккан тыва эки турачылар чанышсыныг чогун чаңгыс удаа эвес көргүскенер. Оларның он-он Украин суурларны, Ровно, Дубно хоорайларны хостаары дээш көргүскен маадырлыг чоруктары чаалажып турар шериглерге ынан-на билдингир апарган. Оларның дугайында ыры безин чогааттынган. Капитан Кечил-оолдун болгаш оон дайынчыларының эрткен алдарлыг муң

ажыг километр оруун мөңгөжиткен Деражно суурда музей, Ровно хоорайда кудумчу, Дээди Кол командьлалдың медээлери кезээ шагда херечилер бооп арткан.

Дайынчы талантызын бүрүн көргүскен

Украин ССР-ниң девискээрин немец-фашисттик эжелекчилерден хостаарына Ровно-Луцкиниң дайынчы операциязы кол рольду ойнаанын төөгү билер. Украинаның найысылалы кылдыр хуулдуруп алган Ровно хоорайны

чидирери Гитлерге политиктиг улуг согуг болурун билгеш, бүгү-ле бар күштерин хоорайның камгалалынче октаан турган. Фашистерниң ол бодалын бирги Украин фронтуң командьлакчызы армия генералы Ватутин баш бурунгаар билгеш, немецтерниң ханы тылынче Плиевтиң аъттыг шериг корпусун кирипкен. Ынчангаш корпус танкылар эртип шыдавас тулаалыг черлер таварып, Ровнога чокшулап келгени ол.

Тыва эки турачы эскадронун бактаап турганы полковник Поповка командьлат-

кан полк немецтерниң камгалалына таварышкаш, хөме таварып кирер ужурга таварышкан. Дайзынга удурларың чай березиниң тактиказы. Дөрт эскадрон месилдежип кирипкен. Капитан Кечил-оол гвардейжилерге демир-орук вокзалын хостаар даалганы берген. Бо дээрге эң-не хары-салгалы дайынчы даалга дээрзин киж бүүрүзүңге тайылбырлап чедирерин эскадрон командириниң политика талазы-биле оралакчызы Монгуш Байыскылаңга дааскан.

Взводтар командирлерин чыгаш, тус-тузунда даалгаларны бергеш:

— Улуг хоорайга чаалажып чораан эвес, серемчилелди каш катап улгаттырар херек. Эң ылаңгыя санитаркалар амы-тынын артынга кагаш, мурнунче бурунгаарлаары соксадырын эскадрон эмчизи Түлүш Хүргүлекке дорт дагып тур мен. Бүрзекейниң пулеметчулары вокзал чоогунда ийи кудумчунун белдирин ээлээр — дээш, дайынчы картазында точкаже капитан айыткан.

— Дайынчы даалга билдинди, эжим командир! Эскадронун аравэчилери ону күүседиринге белен — деп, командирлер тарап турда илеткээримге, ада езу-биле эким часкап каан чүве деп Оюн Төлепович Алдын-оолдун чугаалап олурганын сакты-дыр мен. Өлүмнүг тулчушкунче кирип тура, Кечил-оолдун кижилерге кижизиг хамаарылгазын бо каш чижек көргүзүп турар.

Ровнону хостаары дээш тулчушкун кежээликтей эгелээн. Артиллерияның даашташкыны автоматтарның чыжыраажы-биле холужуп, өрттөр үнүп, дарызыг ажыг ыш черниң кырын шыва алы берген. Немецтер халдап турган Кызыл Шериглерже хадылар баштарындан, бажыңнар кырыш-

ларындан болгаш баш удур белеткээ демир-бетон камгалалдардан амыр-соксаал чок боолай бергенер.

Төрзөн чурт дээш, бурунгаар! — дээн Кечил-оолдун өткүт үнү чаңгылган. Он-он дайынчы кыйгылар аңаа улашкан.

Дүн ортузунда демир-орук вокзалы бүрүн хосталган. Дайын чер чырып орда доозулган. Вокзалга имейнип турган дыка хөй дайыннар өлүрткен болгаш туттурган. Хоорайны камгалап турган немецтерниң эвээш кезии поездилерге дезип чоруур аргалыг болган.

Эртенинде эскадроннарны хоорайның төп шөлүнгө чыскаапкан. Капитан Кечил-оолдун 4-кү эскадрону Ровно хоорайны хостаарына эң идепкейлик киришкеш, дайынчы даалгазын бүрүн күүсеткен дээрзин дыңнаткан дужаалды полк командир Попов номчуурга, дайынчы “Ура!” динмиреп турган. Тыва эки турачыларның командир капитан Кечил-оолдун дайынчы талантызынын чайынналчак тиелелгелериниң бирээзи ол болган.

Маадырның адының читкени

Ада-чурттуң Улуг дайыны совет улустун чайынналчак Тиелелге-биле доозулганындан бээр 60 чыл болганын каш айлар эрте бээрге, бо чылын бүгү чурт демдеглээр. Ханныг тулчушкуннар, кайгамчыктыг маадырлыг чоруктар балалып читпес. Оон бир көскү херечизи — хөй чылдар эрткенде эки турачы тыва эскадронун командир Түлүш Балдан огул Кечил-оолга (чок апарганының соонда) Совет Эвилелиниң Маадыры деп бектик атты тывысканы. Ол дээрге чүгле Кечил-оолга эвес, немец-фашисттик эжелекчилер-биле амы-тынын артынга кагаш, тулчуп чораан бүгү эки турачыларга шаңнал-дыр деп үнелеп көөр болза эки.

ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунун Чарлыы үнүп келген соонда Кызыл хоорайга, амгы Улусчу чогаадылга бажыңына, Маадырның Алдын сылдызын болгаш Ленин орденин Т.Б. Кечил-оолдун огулунга тыпсып турда, Улуг-Хем кожуунун делегациязы-биле чораанывысты сакты-дыр мен. Делегацияның составына эки турачы гвардейжилер Норбу-оол Кыргыз Кызыл-оол огул, Очур Ховалыг Даргый-оол огул, Доржукай Красин Донгак огул суглар база чораан чүве.

Байырлыг хуралга кижилер-даа зал долу. Президиумга Сибирь Шериг округунун командьлакчызы (фамилиязын уткан-дыр мен) база СЭКП обкомунун бирги секретары Григорий Чоодуевич Ширшин баштаан удуртукчулар олурду. Амгы ышкаш, суй белектер-даа, төнмес-батпас хөй чугаа-даа чок болчук. Чаңгыс-ла Г. Ширшин “Улуг-Хая” совхозту Түлүш Кечил-оол аттыг кылдыр эде адаар дугайында Чарлыкты хүлээп алганын дыңнатчык. Ол ат кезек када парлалгага үнүп чоруй, чоорту шуут чиде бергени хомуданчыг. Хайыраканчылар маадырынын адын мөңгөжидип, ТР-ниң Чазааның ынангы чарлыын езуугар Түлүш Кечил-оол аттыг тус чер бүүрүлгези деп чаа таңмадан кылдыртып алырын күзээр кижидир мен. Эде тургустундувус-ла дээш эрткен оруун, эки чаңчыларын утуп алырга атка багай эвес бе?!

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

ЧЕРНИҢ, МАЛДЫҢ БЕРИМЧЕЗИ-БИЛЕ

Бай-Тайга кожуунуң Шуй сумузуңуң чагырга даргазы Алексей Тараачинович Хертектен суурнуң эрткен 2004 чылда канчаар ажилдаанын база кышка белеткелин чугаалап бээрин дилээн мен.

Дарга чүнүң-даа мурнунда эртип турар юбилейлиг чылда сумуңуң чону бедик көдүрлүүшкүнүң ажилдап, бодун боду хандырттып турар апарганын чугаалады. Ажил-агыйның кол адыры болур мал ажылы сайзырап, мал бажы көвүдөп турар. Суму чону инек, сарлык болгаш белерни безин саап, ааржы, саржаг, курут, чөкпекти кылып, кышкы үжө кылдыр белеткеп алган. Сумуда 12 муң ажыг шээр, муң хире бода мал, ооң иштинде 200 сарлык, 120 чылгы мал, 320 хаван, 130 дагаа

болгаш кастар бар.

Хөй мал-маганны тудуп, үлегерлиг ажилдап чоруур ажил-агый кижилерден Аңгы-оол Хертекти, Серен-Доржу Дары-Хөөнү, Дак Кара-Салды, Хеймер Хертекти, Арбай-оол Хертекти, Адыг-оол Өнүгүнү, Бак-Көк Хертекти, Кызыл-оол Сүрүннү, Григорий Кууларны болгаш өскелерни-даа адап болур.

Адыг-оол Өнүгү — чаа-ла 30 хар назылап чоруур хып дээн аныяк эр. Ооң өстүрүп кадарып чоруур малы — тайга-таксыл тевер, аңзыг дошкун сарлык. Шуйнун

кадыр-бертиг тайгалары Доңгулар, Чараш-Даш, Манчүрек, Бугаштар ынчаар кыш, чай дивейн, одар солуп, көжүп чоруур эрес-кежээ сарлыкчының коданы 170 хире сарлыктыг.

База бир аныяк эр Григорий Куулар чылгы өстүреринге ынак. Ол дуңмалары-биле демнежип алгаш, 50 шаа чылгы, 20 шээр мал, 200 инекти тудуп чоруур.

Сумуда ондан бежен чедир хаваннарны тудуп, дагааларны, кастарны азырап турар улустарга Мөңгө Чимиспей, Доңгак

Каң-оол, Адыг-оол Өпөң, Шөмбүл Көк-кыс, Александр Дыдыраш, Көк-оол Бызыяа олар хамааржыр. Олар хаван, куш оолдарын доруктургаш, чонга өстүрер кылдыр садып, оон боттарына

орулганы база кирип ап турарлар. Көдээ черде чурттап чоруур кижилерниң база бир кол ажылы — чер ажылы. Шуйжулар кожуунуң кайы-даа сумуздун хөй черге тараа, сула, картофель, ногаа аймаан тарааш, оон чаагай дүжүттү өстүрүп алганнар. Суггатыг, тараалаң Чаңгыс-Терекке база Буга-Дөзүңгө хуу чон болгаш аныяктар бригадасы каттай 200 га черге тараа тарааш, 240 тонна тарааны ажаап алган. Картошка, ногаа аймаан

база амыдыраарына четчир кылдыр өстүрген, өг-бүлө бүрүзү соктап чиир тараалыг, картошка, ногаа-лыг деп, дарга бүзүрелдиг чугаалады.

Мал чеми — сиген, саваңны база четчир кылдыр белеткеп ал-

ган улус болду. Ынчангаш малдың кыштаглаашкыны эки, хүр эртип турар. Ооң херечизи Шуй суурже орук чоок-кавызында шаттар, шөлдерде кадат малдың кодан-кодан болуп, чаттылдыр оъттап, тейлерни шыпкан чоруурун магададым. Суурга кирип кээрге, бажың бүрүзүнүң херимнериниң иштинде сараат-сараат сигеннер долган турар чорду.

Шуй арга-арыг-биле байлак чер: Аңаа бо чылын кат, тоорук, чыжыргана база элбек дүжүттүг болганы-биле чоннуң хөй кезии вареньени, чыжыргана хандызын, эм оъттарны ажыглап турар. Бо хире байлак оранга чурттап, мал азырап, черниң дүжүт-беримчезин ажыглап чоруур чонга кыштың соогу, харның аагы-даа, рыноктун аар үүргези-даа коргунчуг эвес.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК.
Тээли суур.

Үндүрүг албанында

ТААРЫМЧАЛЫГ БАЙДАЛ ТУРГУСТУНАР

Үндүрүг системаның ажил-чорудулгазының ажыктын бедидер сорулга-биле үндүрүглерниң болгаш чыылдаларның турум чыылдазын хандыраарына информация технологиязының чаа хевирин шиңгээдип алып болгаш оперативтиг ажил база технологтуг чорудулганы амгы үениң системаны-биле хандыраары, чарыгдалдарны эвээжедир болгаш курлавыр хөгжүлдезин хандыраары-биле РФ-тиң Чазаа 2001 чылдың декабрь 12-де № 888

доктаалын езугаар “2002-2004 чылдарда үндүрүг органның хөгжүлдези” деп тускай угланышкының Федералдыг программаны бадылаан. Тываның үндүрүг органның ам болур чаартылгаларга хамаарыштыр ону тодаргайы-биле чугаалап бээрин РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының Тыва Республикада эргелелиниң үндүрүг органның комплекстиг хөгжүлдезиниң килдис начальниги Владимир Дүгерден диледим.

реп олур бис. Кады ажилдажылганы дугуржулгазын сагыр болза, күүседикчи эрге-чагырганың органның үндүрүг органның материал-техниктиг болгаш социал-экономика дузаны көргүзөр хүлээлгелиг. Тус черниң даргаларының талазындан ындыг деткимче албайн тур бис.

— Үндүрүг органның ажылының амгы организастыг структуразына “Медээлерни ажилдап кылырының электроннуг системаны” деп программаны шиңгээдип алыры салдарлыг болур бе, Владимир Борбак-оолович?

— Чорудуп турар чаартылганың кол утказы — үндүрүг удуртулгазының хүлээлгезин бүгү талазы-биле специализастаары. Ынчангаш ажилдың организастыг структуразының чаа хевиринче шилчири чугула алган.

Үндүрүг системаның чаартылганың кол угланышкыны “боду шилчидер” деп шиитпирже долзуу-биле кирери болур азы өскээр чугаалаарга, Россияның Үндүрүг кодекзинде көрдүнгени-биле үндүрүг онаарының баазыын үндүрүг төлекчилери боттары кириер. Ынчап кээрге үндүрүг органның биле үндүрүг төлекчилериниң аразына үндүрүг отчетун дужаарының чорудулгазы кызырлыр база сөөлгүзүнүн медээлер бээр күштелири-биле кады ажилдажылганың эпигчөптүг чоруу тургустунар.

Үндүрүг органның структуразының чаа хүлээлгези медээлерни электроннуг системага ажилдап кылыры-биле холбашкан. Ол ажилчыны олуттардан системаже кирерин боттандыраарда, күүседип турар хүлээлгезиниң талазы-биле ону кызыгаарлап каан. Үндүрүг инспекциязының килдис бүрүзүндө бодунуң деңгелин чөпшээрели бар, ооң-биле чергелештир үндүрүг төлекчилерин дугайында медээлерни камгалаарының деңгели бедидир.

— Үндүрүг төлекчилеринге бо чорудуп турар чаартылга ажыктыг бе, Владимир Борбак-оолович?

— Ийе. Ажыктыг болбайн канчаар. Үндүрүг отчеттарын массалы-биле дужаай берген хуннерде үндүрүг инспекцияларына улуг ээлчег тургустунуп, инспекторлар биле отчет дужаап

келген кижилерниң аразына чидиг байдал тургустунуп, ас-дылга чедире бээр таварылгалар турар. Үндүрүг органның чаа структураже шилчип киргенде, үндүрүг төлекчилери тодаргай айтырыг дээш чаңгыс килдиске үндүрүг төлекчилери-биле ажил чорудар килдиске баар апаар.

Ам үндүрүг төлекчилери электроннуг хевирге отчет кириериниң чаа аргазын шиңгээдип алыры чугула. Ону магниттиг дискаларга азы Интернет таварыштыр чорудар.

Ам үндүрүг отчеттарын дужаары арыг техниктиг ажил болу берген дээрзин ултас ужурулуг. Кажан ону дужаап турар үезинде кандыг-даа хыналда чорудулгазы турбас ужурулуг.

— Чорудуп турар чаартылга-биле холбаштыр үндүрүг төлекчилери чүже онза кичээнгейни угландыраары? Түңгелде үндүрүг чыылдазының ажыктыгына кандыг салдар чедирерил?

— Үндүрүг документтерин дужаарын херек кырында бөдүүнчүткени-биле үндүрүг отчетунда медээлерни шын көргүзери болгаш үндүрүг төлекчилериниң харысалгазы бедидир. Үндүрүг төлекчизи турар черин шын эвес айткан таварылгада база хоойлуда айыттыган хуусаада отчет дужаарының хуусаазын узаткан таварылгада хөө төлээриниң хемчээли улгадыр. Ынчангаш отчет дужаарының хуусаазын манап орбайн, ону үезинде дужаары чугула дээрзин утуп болбас. Онза кичээнгейни отчеттуң шупту реквизиттерин болгаш эгелерин шын тодаруунче угландыраар, ол тодаргай эвес болгаш дүүшпес чүүлдерни эдип ап, үндүрүг торгаалындан чайлаар арганы бээр.

Үндүрүг хоойлужудулгазының хевирлеп тургусканы-биле үндүрүг органның чаартылгазы чоруп турар болгаш үндүрүг отчетун кызырганы база ажык тургусканы үндүрүг чаартылгазының организастыг системаны тодаргайы-биле көстүр болгаш үндүрүг инспекцияларының ажил-чорудулгазын долзуу-биле автоматчытканы үндүрүг төлекчилеринге таарымчалыг байдалды тургузуп турар.

Сергей ХЕРТЕК
чугаалашкан.

— Үндүрүг органның чаартылгазы кандыг болуру, ооң кол угланышкыны чугаалап берип көрүңер?

— Ооң чаартылгазының кол угланышкыны — үндүрүг чыылдазын улгаттырар талазынче үндүрүг органның ажылының угланышкыны бир янзы болур, бир дугаарында, үндүрүг органның биле үндүрүг төлекчилериниң аразында харылзаалар өскерлир. Чорудуп турар реформа үндүрүг эрге-чагырганың шынарын экижидер ужурулуг, күрүнө мурнунга үндүрүг төлекчилериниң “көскү” чоруун хандыраар болгаш үндүрүг төлээринден ойталаар чорукту бодурбазын чедип алыр.

Чаартылганың стратегтиг кол угланышкыны үндүрүг инспекцияларының структуразын чаңгыс-айжыдары-биле организастыг ажилды шилип алганы, үндүрүг технологиязының чорудулгазының системаны ажылгаары-биле инспекцияларның информатика деңгели бедидир, чоорту контакт чок системаның ажилына шилчири болгаш үндүрүг төлекчилери-биле электроннуг харылзааның каналдары-биле харылзаажыры. Ооң-биле чергелештир чаартылганы үндүрүг органның ажилдакчыларының профессионал деңгелин бедидеринче угландырган.

Ажилдың чаа угланышкынына Россияның 400 ажыг инспекциялары кирген, ам ээлчег бистинде келген.

— Үндүрүг органның ажылын чаартырыңче угланган программаны боттандыраарына бисте чүү кылдынганы?

— Бо программаны боттандыраарына 2004 чылдың апрель 6-да РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының дужаалы-

биле 2004 чылдың дургузунда үндүрүг органның ажилдакчыларының мергежилдин бедидериниң өөредилгезин албан эрттирер. Үндүрүг инспекторлары “Тус черниң деңгелинге медээлерни ажилдап кылырының электроннуг системаны” деп дузалал программаның өөредилгезин ийи деңгелге эртер. Ол регионнар аразында болгаш регионнар деңгелинге болур.

Регионнар аразының деңгелинге өөредилгени республиканың кожууннар аразында үндүрүг органның удурткучулары, харысалгалыг технологтар, башкылар-реплика-торлар болгаш өөредилгениң организаакчылары — ассистентилер эртер.

— Республиканың деңгелинде чүү кылдынганы, Владимир Борбак-оолович?

— РФ-тиң Үндүрүглер болгаш чыылдалар яамызының бистиң республикада эргелелин бодунда 11 олуттуг кылдыр белеткээ болгаш ында консультантыларны өөредип турар. Олар бодунуң ээлчээнде, аркан ажилдакчыларны тус черлерге өөредир. Амгы үеде шупту инспекцияларда медээлерни электроннуг системага ажилдап кылырының дистанциялыг өөредилгези чоруп турар. Өөренип турар программа-биле инспекторлар медээлерни ажилдап кылырының электроннуг системаның тодаргай практиктиг операциязын шиңгээдип ап, методиктиг дузаламчыны ап турар болгаш лабораторлуг ажилдарны күүседип турар.

— Медээлерни ажилдап кылырының электроннуг системаны кысказы-биле тайылбырлап берип көрүңер.

— Тываның үндүрүг органның аразына шиңгээдип ап турар медээ-

ДИРЛИ БЕРГЕН ДАШТАР

Тывада ады алгаан уран мастер чүну кылып олурарын бо-ла сонуурга Тойбухаа Хертек мастерскаязы чок чеде бээр мен. Бир-ле катап бөлүк улустар болганы-биле бичии бажыңының чанынга аразыңга кым кажан, каяа төрүттүнген чайгы үеде чазаныр чаңчылдыг кижилери. Ооң дугайында чугаа болу берген.

—Ада-ием мени Шагаа хүнүнде төрүттүнген дээр чораан. Ону мен Чаа чыл деп билип алгаш, кажан херчилел кылдыртып турда, январь 1-де төрүттүнген мен дээримге, ынчаар бижип каан. Сөөлүнде бодал чоруурумга арай шын эвес болган чорду. Ылап 1945 чылдың январь 1-де төрүттүнген кижилери мээң улуг оғлум Дондук бо олур. Мени өттүнүп чүү-хөө чүве сомнап, чазап чоруур эр-дир ийин — деп Хертек Коштайевич чугаалап органын ам-даа утпаан мен.

Чоннуң “өттүнчек өөренир” дижири кончуг шын. Дондук Тойбухаа биче чажындан эгелээш, ачазын өттүнүп чорааш,

даш чонар мергежилин шиңгээдип алган, ооң чазаныр, сиилбирлээр талазы-биле академиязын дооскан. Школачы тургаш, 1961 чылда Америкага эрткен уругларның хол-биле кылган ажилдарының делгелгезинге чонар-даштан кылган “Арзылаң” деп ажылын чоруткан. Хуулгазын тоолзуг кылдыр сиилбирлээн чогаалга улуг үнелелди делегей чергелиг делгелгениң жюризи берген. Ол чедишкин аныяк эрни чогаадыкчы ажил-чорудулгаже сорук кириген. Чээрби харлыг тургаш-ла езулуг ханы уткалыг, амыдыралчы чогаалдарны сиилбирлеп эгелээн. Удаваанда ССРЭ-нің Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүгө хүлээп алган. 1967 чылдан эгелээш бүгү-эвилел, бүгү-россия, республика чергелиг чүс ажыг, делегейниң аңгы-аңгы чурттарына эрткен чээрби хире делгелгелерге чонар-даштан кылган шилиттинген ажилдарын Дондук Хертекович кириштирген. Ылаңгыя Японияга, Америкага, Канадага, ГДР-ге, ГФР-ге, Вьетнамга эрткен делгелгелерге ооң чогаалдары бедик үнелелди алган. Шак мындыг бедик көргүзүлгелерни чедип алгаш, ол делегейге, чуртка, республикага сурагылыг тыва уран-шеверлерниң бирээзи болган. Дондук Тойбухааның чонар-даштан уран-шеве-

ри-биле сиилбирлээн черлик болгаш азырал дириг амытан-нарының аажы-чаңы, тургузуу, шимчээшкини, иштики сагыш-сеткили тоолзуг, тывызыксыг кылганы-биле онзаланып турар.

Сурагылыг даш чонукчузу билин, мергежилин улам бедидип тургаш, сөөлгү чылдарда улуг хемчээлдиг ажилдарны кылырынче шилчээн. Кызылдың Арат шөлүнде көрүштүг, чараш, каасталга-шимелделиг фонтанның төлевилелин чогаадырынга база ону тударыңга Дондук Хертекович улуг үлүүн кириген. Ынчангаш ол бөлүк эш-териб-

ле кады Тыва Республиканың Күрүне шаңналын алган. Оон аңгыда Тээли суурнуң парыгында, Самагалдай, Кызыл-Даг, Эрбек суурларда, Кызылдың чанында Улуг-Хемни кежер көвүрүгүде болгаш өске-даа черлерде улуг

Тываның алдарлыг кижилери

хемчээлдиг утка-шынарлыг ажилдарны кылган.

Д.Х.Дойбухаа чүгле даш чо-

нар, дарганнаар, чазаныр мастер эвес, чурук чоруурумга хандыкшылдыг. Чураан чуруктарын делгелгелерге база кириштирип турган. “Бай-Тайга”, “Мээң аалым”, “Сарыг-Хая кырында”, “Шыңгышылгалда” деп улуг хемчээлдиг, утказы делгем чуруктарны чураан.

Кайгамчыктыг уран-шевер мастер чүгле бодунуң билин, мергежилин бедидип, хуузунда чогаалдарын кылып чоруур эвес, Россия Федерациязының Репин аттыг, Тыва Республиканың Күрүне шаңнаалдарының эдилекчизи, РФ-тин алдарлыг чурукчузу, Тываның Улустун чурукчузу адазы Хертек Коштайевич Тойбухаадан салгал алган тыва улустун бурунгу уран чүүлүн аныяктарга, ажитөлүнгө дамчыдып бээр дээш шудурга ажилдап чоруур. Хөй санныг аныяктарны чазанырынга ол өөрөткен, оларныкы иштинден Чурукчулар эвилелиниң кежигүн-

нери, бедик алдар-атка четкенери эвээш эвес. Оглу Рафаэль — Тываның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, ачазын салгаан шевер болган. Уруу Аяна чазанырынга, чуруурунга хандыкшылдыг. Ынчангаш ол бодунуң төлөптүг салгалын өстүрүп кижизиткен, чагай херээн уламчылавышаан.

Тывага бичии скульптураның базә чазанылга уран чүүлүнүң бедик уран-чечен чогаалдарын тургузар, ону хөгжүдүп сайзырадыр херекке биче эвес үлүүн Дондук Хертекович кириген. Ооң чогаадыкчы күш-ажылын бедик-биле үнелеп көргөш, Россия Федерациязының алдарлыг чурукчузу атты, Россия Федерациязының Репин аттыг Күрүне шаңналын тывыскан. Оон аңгыда Тываның комсомол шаңналының эдилекчизи, “Күш-ажылчы шылгалда дээш” деп медаль-биле шаңнаткан.

Кайгамчыктыг чогаалдары-биле чараш бойдус чурумалдыг, эгээртинмес байлактыг, ажил-иши чоннуг Тывазын делегейге, чуртка алдаржыдып алгаан сурагылыг уран-шевер Дондук Хертекович Дойбухааның адын “XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери” деп Күрүне номунда кири бижээн.

Дондук Хертекович 60 харлаан юбилейин бо хүннерде демдегледип эрттирген. Ооң чогаадыкчы бодалдары ам-даа делгем, ханы, оларны боттандырап билин, мергежили, күжү четчир. Даштарны диргизиптер Тываның алдарлыг уран-шевер мастериңге бодалдары бодараарын, күзелдери бүдерин күзээлиңер.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧИЖИЛГЕЛИГ РЫНОККА ДҮҮШТҮР

Чөөн-Хемчик кожунуң төвү Чадаананың хоорпозунда 110 ажилчын хаара туттунган. Кожунуң Элдиг-Хем, Чыргакы, Чыраа-Бажы, Шеми, Хорум-Даг, Теве-Хая, Бажың-Алаак, Хайыракан, Сүт-Хөл кожунуң Суг-Аксы суурда база хоорайның бодунда садыглары чонга аыш-чем, идик-хеп дээш, оон-даа өске чурттакчы чонга эргежок чугула барааннарны садып-сайгарып турар.

Эрткен чылдың 11 айларында 38,0 миллион рубльдин бараанын саарган. Ооң иштинде ниити чеменилге черинге 2,7 миллион рубльдин аыш-чемин белеткеп саткан. 2003 чылда 33,0 миллион рубльге бараан саарган турган болза, эрткен 2004 чылда ажил бүдүрүкчүлүг болган. Хлеб, булочка быжырап черлер Чадаана хоорайның бодунда, Чыраа-Бажы, Шеми суурларда ажилдап турар. Ылаңгыя Чадаананың бодунуң хлеб быжырап чери хүнде 1 тонна ажыг продукцияны бүдүрүп үндүрүп турар.

Чадаана хоорай — кожуннар баар хөй орук белдири. Орук ара хонар, кандыг чоруктуг кижилери чорбас дээр. Аалчылар бажыңы чок, дыка берге турган. ТР-нің Чазааның берген дузаламчы акша-хөреңгизи-биле эрги аалчылар бажыңын чаарты кылыр ажил уламчылап турар. Бо ажил ам доостурунун кырында келген. Хоорпонуң баштаар чери бо чылын хоорайга тускайлаттынган хөөржүдүлгө ачы-дузазы чедирер садыгны ажилдарын планнап турар. Оон аңгыда ук албан чери бодунуң дузалал ажил-агынын аажок сайзырадып эгелээн. Бо хүннерде 98 төрүүр хаваннарны тудуп турар. Чайгы үеде 250 чедир

хаваннарны азырап, ниити чеменилге черлерин, садыгларны эки шынарлыг хаван эди-биле хандырып, манчы кылыр тырткан эъттерни, дузаан хаван чаан чонга садары чаңчыл болган. Күзүн 4 тонна картофельди, 2 тонна капустаны, 0,5 тонна ногаа аймаан ажаап алганнар.

Хоорпо баштаар чери аныяк тускай эртемниг специалистерни чурттаар оран-сава-биле хандырап деткимчени берип турары өөрүнчүг. Чижээ,

Чадаана хоорпозунда

Азиата Ооржак, Марина Сат оларга бажың садып алырынга 45 муң рубльди үндүрүп берген. Олча Дамчатка чурттап оран-савазын чагайжыдып алыры-биле 18 муң рубльди, Ирина Ооржакка 10 муң рубльдиң хуу чок чээлизи берген. Оон ыңай рыноктуң бо берге үезинде чүгле ажилчыннарынга эвес, өске кожуннарның кожоларынга база материалдыг дузаны чедирип турар. Чижээ, Бии-Хем кожпозунга 500 муң рубльдиң хуу чок чээлизи берген. Ажилдакчыларның билин бедидери-биле 1 кижини дээди, 2 кижини ортумаак өөредилге черлеринче өөредип чоруткан. База ийи ажилчыга ачы-төлүн өөредип алырынга узун хуусаа-

лыг хуу чок чээлини берген.

Хоорайдан ырак көдээ суурларда садыгларже бараан сөөртүрүңгө кывар-чаар материалдарга хөй чарыгдал үнер. Чижээ, Элдиг-Хем суурда дузалал школы бар. Ынаар баар-кээринге оруктуң хемчээли 200 км ажа бээр. Чазын, күзүн орук берге, малгаштыг, кыжын булуктаар. Ында садыгны хаап кааптар дээрге, ында чурттакчы чон, башкылар, эмчилер, суурлардан келген хамык өөреникчилер бар. Ындыг карылгалыг орукче хуу саарлыкчылар барбас. Чадаана хоорпозунун ачызы-биле ында садыг ам-даа ажилдап турар. Оон ыңай электри энергиязы дээш өрелиг суурлар-

биле кады садыгларның чырыын база катый өжүрүп кааптары ажилга дыка сааттыг бооп турар. Ылаңгыя Чыраа-Бажы, Шеми суурларда хлеб быжырап чер чеже-даа катап ажил чок туруп, карылгаларга таварышкан. Ындыг бергелер турза-даа, Чадаананың хоорпо баштаар чери, оон даргазы Роза Доржуевна Деге, кол бухгалтер Дарый Хүлер-ооловна Ондар, дарганың садыг талазы-биле оралакчызы Анна Канчыыр-ооловна Ооржак кызымак ажилдап, чижилгелиг рынокка дүүштүр ажил-агынын сайзырадып турар.

Спартак ООРЖАК.

Чөөн-Хемчиктин Чыраа-Бажы суур.

УС-ШЕВЕР ДАРГАН

Кара-Хөл суурнуң хүндүлүг чурттакчыларының бирээзи Иванов Белекович Соян 1939 чылда Бай-Тайга кожунуң Көөп-Сөөк деп черге хөй ажы-төлдүг өгбүлөгө төрүттүнген. Ооң ада-өгбелери Кызыл-Тайга ынчаар, Кара-Хөл сумузунуң Хорумнуг-Кара-Суг деп черлеринге хөй мал-магарын кадарып, одар-белчиинин солуп көжүп чораан. Иванов школаны доозуп, Белоруссияга шериг албан-хүлээлгезин эрттирген соонда Кызылдың профтехучилищезиниң механизация салбырының механизатор-тракторист мергежилин чедип алган. Ол хып дээн чалынызында, танцы, оюн-сам сонуургап, хөглөп чоруур үезинде өөренип турган училищезиниң повар салбырынга турган Бай-Тал чурттуг Көк Хертековна-биле таныжып ап, ооң-биле кады чурттаар салымны тыпкан.

Олар училищезин дооскаш, өөренип алган эртемин ажил-херек-биле холбарып дээш Тываның аң-меңниг, балык-байлаңныг, эм үнүштер, тоорук, кат, хады, шарлан, дыттар-биле байлак чараш ораны — Кара-Хөл сумузунче аъттаныпканнар. И.Б.Соян узун, шилгедек мага-боттуг, улус-чон-биле хүлүмзүрүй аарак чугаалажыр чаңчылдыг. Ооң сииреш, мөгө холдарына терек, хадың ыягы, ак демир (алюминий) кирген соонда, оон согааш-бала, аптара, балды-маска сывы, демир суугу дээш, оон-даа өске хуулгазын чараш эдилелдер, дүрзү-

лер чайгаар-ла бодарап келир. Ол езулуг дарган адын сыкпайн, чонунуң чагыгларын ам-даа күссөдип берип, ачы-дузазын чедирип чоруур.

Күш-ажыл кижини каастаар дижир, Хертектениң, Күжүгеттерниң база Байтыларның ажилга ынак, хүндүлүг кенни Көк Хертековна Дапсы-Аксы суурнуң эмнелгезиниң столоваязынга хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге чедир аыш-чем кылып ажилдап келзе-даа, күш-ажылдың хоочуну деп атты албаанынга шала хому-даксап олурарын дыңнаан мен.

Найыралдыг өг-бүлө 5 ажитөлдү азырап өстүргеннер. Сояннарның өг-бүлөзи тыва чоннуң сагып, бурганнай берген хеймер оғлунуң орлан-шоова, эрестиг бичии оғлун азыражып, карактажып чорууру аныяк-өскөңгө үлегер-чижек болур. Бо өг-бүлөниң база бир онзагай чүүлү — ыры-хөгжүмге бердингени, анаа ынаа. Иванов Белекович холунга баян тудуп алза, ооң “илбилги” салааларын дамчыштыр “Тыва кызы”, “Тооруктуг долгай таңдым”, “Кара-Хөлдүн оғлу-ла мен”, “Дамчыг, салгын”, “Эглип келир куштарым” дээн ышкаш тааланчыг ырлар, аялгалар куттулуп бардар. Өг-бүлениң ээлери амыдыралының 65, 66-гы кыжын тодугдогаа, хөй малынга хөпээнигинин четчир кылдыр белеткеп алган, серте-даа чок уткуп оран.

Ортун-оол САЛЧАК.

Кара-Хөл суур.

ПЕДАГОГИКА

Бай-Тайга школазында

Эки деп

демдеглээн

Кожуунуң Шуй ортумак школазының орус дыл башкыларының методкаттыжышыкында дээди эртемниг 4 башкы ажилдап турар. Шупту 10 чыл ажыг стажтыг. Удуртукчузу М.М.Чыргал даанган атылынга бердинген, негелделиг, ак сеткилдиг ажилдап келген.

Көдээ школада уруглар орус чурттакчылар чок болганындан орус дылга бергедээр боор-дур. Чүгле кичээлдер үезинде уруглар орус дылда чугаалажып турарлар. Ындыг бергедээшкннер турзадаа, методкаттыжышыкын бүгү аргаларны ажыглап, кызып ажилдап турар. Ч.Н.Куулар, А.К. Ооржак, О.Х.Шырап школаның хөйниити ажилына идепкейлиг киржип, 2003-2004 өөредилге

чылдында "Эң эки методкаттыжышыкын" деп мөөрейге 2-ги черни ээлеп, өртектиг белектерни алганнар. Школаның башкыларының чөвүлел хуралдарына солун темаларга дыңнадылганы база өөреникчилер аразына "орус дыл неделязын" эрттирип келгеннер. Ылаңгыя "Улус өөредилгезинде 2010 чылга чедир чаартылгалар" деп илеткелди көдээ школаның амыдыралы-биле холбап, делгеренгей кылдыр сайгарганнар. Киржикчилер эки деп демдеглээннер.

Хемчик

школазында

Бай-Тайга кожуунуң Хемчик ортумак школазында аныяк башкылар школаның, кожуунуң ажил-амыдыралына идепкейлиг кржип чоруурлар. Өөреникчилер

аразына кежээлерни, турисчи слеттарны, чогаалчылар база көдээ ажил-ишчилер-биле ужуражылгаларны организаастап эрттирип, хөй ажилдарны кылып чорудуп турарлар. Оон ыңай концерт, уран чүүлге сундулуг болгаш сумуларже боттарының талантызын бараалгадып, концерттер көргүзүп үнүп турарлар.

Хоочун башкы "Россияның турисчизи" деп хөрек демдээниң эдилекчизи Арбай-оол Күжүгет, аныяк башкылар А.Олчат-оол, Ш.Хертек сургуулдарның хандамыр сайзыралынче улуг кичээнгейни салып, спортчу хемчеглерни үргүлчү эрттирип, кожуун, республика чергелиг маргылдааларга шаңналдыг черлерни ээлеп чоруурлар. Эп-найыралдыг коллективке ажил-ижи үре-түннелдиг болурун күзеп каалыңар.

Дадар-оол СУРУН.

ЧЕТЧЕЛЕТТИНГЕН

Тере-Хөл кожуунуң Кунгуртуг школазында бо хүнде 395 өөреникчи өөренип турар. Оларга быжыг билигни 39 башкы берип, үре-түннелдиг ажилдап турарлар. Коллективте ниити 90 кичи бар. Школавыс директору Нелля Белековна Күнчүн коллективти билдилги удуртуп, школавыс сайзыралы дээш кызып ажилдап чоруур. Өөредилге эргелекчизи Л.М.Август-оол, класстан дашкаар кижизидилге ажылы чорудар Ч.Х.Найданның ажылы база макталдыг.

Дээди эртемниг башкы мергелин чедип алгаш, бодунуң төрөөн школазында ажилдап турар аныяк башкыларывыс көвүдээн. Школа бодунуң доостурган үндезин башкы кадрлары-биле четчелеттинген. Оларның аразында назы-хары улгаткыжеге чедир

уругларны эртем-биликке чедир өөредип-кижизиткен башкылары-выска С.Б.Күнчүн, Ч.Д.Мижит, Ч.Ч.Мунзук, М.Ф.Сержи, С.Ш.Хомушку, С.К.Манчын, С.С.Найдан хамааржыр. Мен бодум 1973 чылдан 1990 чылга чедир ажилдааш, 60 харлыымда хүндүлүг дыштанылгаже үндүм. Школада чүгле даштыкы дыл башкызы чедишпейн турар.

2005 чылда Кунгуртуг школазының тургустунганындан бээр 55 чыл ою болур, школага ажилдап, өөренип чорааннарга байырым чедирбишаан, юбилейге амдан эгелеп белектенип эгелээрин школа коллективинден дилээр-дир мен.

Кувискаал КУУЛАР.

РСФСР-ниң алдарлыг башкызы.

ӨӨРЕНИР БЕ АЗЫ АЖЫЛДААР БЕ?

Бөгүнгү амыдыралывыста дыка хөй шеригден халашкан оолдар өөредилге черинче кирип шыдавайн баргаш, суурларында ажил тыппайн, хайыраан үезин кандыг-даа ажыктыг үле бүдүрүп албайн, эрттирип турары хомуданчыг. Ынчангаш оларга деткимче кылдыр керээлиг ажил база шериг эртеми чедип алыксааннарга ажыктыг сүмелерни берикседим.

90 чылдарның эгезинде хөнүвейн барган керээлиг шериг албаны 2001 чылдың ноябрьдан эгелеп катап сайзыралды алган. Амгы үеде аныяк кичи шериг хүлээлгезин 12 ай эрттирипкеш-ле, ол турган кезээнге керээ чарып ажилдаар аргазы бар. Шериг эрттирип турар хуусаазы төнө бээрге, аалынга дыштангаш кээр шөлээни бээр. Ону билбездинден шеригден халашкан оолдар ажил тыппайн чоруп тургаш, керээ-биле ажилдаар деп баргаш, эмчи шинчилгезинге 1000 ажыг рубльди чарывышаан, үезин хей черге чидирип турарлар.

Амгы үеде республикавыста керээ чарып турар шериг албаныларын үш бөлүккө хамаарыштырып болур.

Бирги бөлүк — шериг хүлээлгезин эрттирип тургаш, 12 ай болгаш керээ чарып алгаш, ол-ла кезээнге азы ол чоок-кавыда шериг кезектеринге артып турар назыны көңүс аныяк кижилер-дир.

Ийги бөлүк — назы-хары улгады берген шериг албанылар. Чижээ: Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем, Өвүр, Эрзин кожууннарда кызыгаар заставаларының чоогунда чурттап, ажилдап турар өгбүлелерлиг хамаатылар-дыр.

Үшкү бөлүк эң-не хөй санныг. Маңаа колдуунда-ла чединмес өгбүлелерлиг, доктаамал ажил чок шериг албанылар хамааржыр. Олар Таджикистанда 201-ги дивизияже, Соңгу Кавказтың 42-ги дивизиязының комендант роталарынче, Сибирьниң шериг округунуң Кяхта, Борзяже керээ-биле чоруп турарлар.

Комендант роталарынче 40, агаар десантыларының кезээнге 33, арткан кезектерже 35 хар чедир назылыгларны чорудуп турар. Шинтирип чораан ийикле азы кадды кошкаш, эге класс билиглиг кижилерге керээ чарарын чөпшээрес. Баштайгы чарган керээниң хуусаазы 3 азы 5 чыл.

Керээ чарып алган шериг албаныларга дараазында чии-

гелделер көрдүнгөн:

— керээлиг шериг албанынга ажилдаан бир хүн күрүнениң албан черинге ажилдаан бир хүнге ден, ону ниити стажче ыяап кири санаар;

— керээлиг шериг албаныларның шөлээни стажы 10 чылдан эвээш болза, 30 хонук, 10 чылдан хөй болза, 35 хонук, 15 чылдан хөй болза, 40 хонук, 20 чылдан хөй болза, 45 хонук болур;

— эт-хөреңги-биле хандырылга орнунга чылдың-на 3 муң рубль төлөвир алыр эргелиг;

— керээ-биле ажилдап турар үезинде ооң мурнунда чурттап турган оран-савазы 5 чыл иштинде оларны хевээр бооп артар;

— халас эмчи дузаламчызын (эмнерни халаска,

диштерин кылдыртыры чүгле денди аар өртектиг алдын чижектиг материалдардан аңгыда, халас) алыр эргелиг;

— үш чылда үзүктел чок керээлиг ажилдаан шериг албанылар кирериниң шылгалдаларын багай демдек чок дужаап-ла аар болза, ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринче (кежээки, хүндүскү, бот-өөредилге хамаанчокка) конкурс чок кирер эргелиг;

— 5 чыл болгаш оон хөй хуусаага керээ чарып алган шериг албанылар өөренип турган болза, өөредилгезин халас доозар эргелиг (шериг албаныларның Федералдыг хоойлузунун 19 дугаар чүүлү);

— дайын-чаалыг (изиг) черлерде керээлиг шериг албанынга ажилдаан бир хүн күрүнениң албан черинге ажилдаан ийи хүнүнге дең болгаш ниити стажче кири санаттынар.

Керээлиг шериг албанынга ажилдаксаан кижилер чурттап турар девискээриниң аайы-биле республиканың кожууннарының болгаш хоорайларының шериг

комиссариаттарына баарга, кандыг документилен херегин, кандыг анализтер дужаарын тайылбырлап бээр ужурулуг.

Шериг албаныларның өөредилгези

Тускай ортумак шериг өөредилге черлеринге 3 чыл өөренир. Ынаар кирерин күзөөннерни орус дылга бижимел, санга аас-биле шылгаар. Профессор Н.Е.Жуковский аттыг шериг-агаар инженер академиязынга, Краснодарның А.К.Серов аттыг шериг (ужар чүүл) авиация институтунга, Сызраньның шериг авиация институтунга база С.М.Буденный аттыг шериг университетинге өөренир хуусаазы 3 чыл.

Шеригниң дээди эртемни чедип алыр хуусаа 5 чыл. Ынчалзадаа Москваның болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң шериг институттарына дөрт-чыл өөренир.

РФ-тиң Чепсектиг күштериниң офицерлери болуксааннарга 300 ажыг шериг мергелилдерни өөредип турар гуманитарлыг,

Керээлиг шериг албанынга ажилдак-саан кижилер чурттап турар девискээриниң аайы-биле республиканың кожууннарының болгаш хоорайларының шериг комиссариаттарына баарга, кандыг документилен херегин, кандыг анализтер дужаарын тайылбырлап бээр ужурулуг.

инженер, юридиктиг, эмчи дээш, оон-даа өске дээди өөредилге черлери Россия Федерациязында бар. Ынаар кирериниң шылгалдаларын колдуунда дараазында эртемнерге дужаар: орус дыл (бижимел), сан (бижимел), физика (аас-биле). Чаа-дайын болуп турар шериг кезектеринге (Соңгу Кавказ, Чечня) турган шериг албаныларның база школы алдын, мөңгүн медальдарлыг доосканнарның ниити эртемнерге билиин хынавайн барып болур.

Керээ-биле ажилдап турар шериг албанылар (чүгле офицерлер звес) хуусаазының чартыын эрттирип алгаш, 24 хар четпейн чыткаш, шеригниң өөредилге черлеринче кирип ап болур. Ынаар кирерде апрель 1 четпээнде командириң адынга билдиришкн бижири. Билдиришкн ортумак

өөредилге черин дооскан документ (аттестат, диплом) база 3 чурук, бот-намдарын, характеристиканы, албан карточказын, мергелинге психологтуң шинчилге карточказын кошкаш, апрель 15-ке чедир шеригниң дээди өөредилге черлеринче чорудар. Май 15-ке чедир ол документилен-биле кады баш удур чыгдыган кордакчыларның даңызын чортуптарга, июнь 20-де каяа, кандыг шылгалдалар дужаары билдине бээр. Шылгалдаларны дужааган соонда кирген-кирбээни август 1-де билдинер. Кирбээ болза, дедир-ле керээлиг шериг кезээнге улаштыр ажилдаар.

Керээ чокка анаа шериг албаны эрттирип турарлар өөренирин күзөө билдиришкн халажырынга чедир бир ай артканда бээрге, ук шериг кезээниң командири ат салып, таңма баскаш, хамаарышкан өөредилге черинче чорудар ужурулуг.

Үстүнде айтылган үш кол эртемнерден аңгы эртемнер

дужаар шериг-өөредилге черлери барын билзе эки. Чижээ: Москваның шериг консерваториязынче гармония-биле сольфеджиога бижимел болгаш аас-биле, орус дыл, шериг оркестриниң хөгжүм херекселдеринге, дирижерга шылгалдалар, Санкт-Петербургуң С.М.Киров аттыг шериг-эмчи академия-

зынга биология, химияга аас-биле, орус дылга бижимел-биле шылгаар. Шылгалдаларны эки дужаагаш кире берген кордакчылар август 1-ден эгелеп кире бергени өөредилге черлериниң курсантылары апаар. А кирбейн барган шериг албанылар дедир-ле албан эрттирип турары шериг кезектеринче чедип кээр.

Өөредилге болгаш керээлиг шериг албанының дугайында делгеренгей тайылбырны Россияның Камгалам яамызының "Ориентир", "Армейский сборник" деп сеткүүлдеринден (2004 чылдың ноябрь, декабрьда үнген) номчуп болур.

Зоя Донгак, республиканың шериг комиссариатының эмчизи.

ДАГДЫНЫКЧЫ

Куулар Мая Дывааевна 1970 чылда Кызылдың башкы училищезин дооскаш, Чыраа-Бажы школазынга ажилдап эгелээн. 1986 чылда Кызылдың башкы институтун бот-өөредилге-биле доозуп, дээди эртемни чедип алган. 1967 чылдан 1993 чылга чедир Чыраа-Бажынга эге школаның, өөредилге эргелекчизинге ажилдап, аныяк башкыларга, коллективинге төлөптиг башкы болуп, арга-дуржулгазын тарадып келген болгаш ам-даа дагыныкчы болбушаан ажилдап чоруур.

Мая Дывааевна чүгле школада звес, а Чөөн-Хемчик кожуунуң башкыларына илеткелдерни номчуп, кожуунуң башкыларының кичээлдеринге олуржуп, арга-сүмени берип, ажилының чажыттарын айтып берип чоруур. Чылдан чылче доктаамал "Чылдың башкызы" деп конкурстуң киржикчизи.

Мая Дывааевна — башкы институтунуң студентлериниң база доктаамал дагыныкчызы. Чылдың-на доозар аныяк башкылар башкының класынга кээп, практиказын эрттирип, башкы ажилының аар-берге-даа болза, солун ажил-ижи-биле таныжып, Мая Дывааевнаның чедип ап турар чедишкннериниң чажыттарын өөренип ап, четтиргенин илередип турарлар. Ол ышкаш башкы институтунуң студентлериниң мурнунга "Амгы үениң тыва дыл кичээлдерни кандыг болурул" деп илеткелди номчуп, чогаадыкчы отчедун кылган.

Университеттин тыва дыл кафедрасының улуг башкызы доцент, Март-оол Кимаа Биче-оол-овна-биле "Эге класстарга тыва дыл кичээлдеринге оюннар" деп ажилының рецензиясынга киришкен.

Мая Дывааевна ам 14 дугаар чаа класы-биле ажилдап турар. Ажилына бердинген, методика эртемниге сонургалы улуг, хүн бүрүде ажилдап чоруур эртемниң аайы-биле чаа-чаа чогаадыкчы дилээшкннерни кылып, өөреникчилерни өөредилгеге сонургалын көдүрериниң аргаларын кичээлдерге солун кылдыра ажыглап, оларның угаан бодалын сайзырадыр дээш күжөөнишкнниң ажилдавышаан, тыва улусчу чаңылдарны непередип, кижиниң төрөөн өө, дөргүл-төрели, төрөл бөлүктүн хүндүлүг кижилери, төрөл хамаарылгалары, өг-бүлө кижизидилгези, ада-өгбөнүн чагай езу-чаңылдарын кичээлдеринге солун кылдыр ажыглап турар.

Любовь КУУЛАР.

Чыраа-Бажы ортумак школазының эге класстар талазы-биле өөредилге эргелекчизи.

КУЗЕЛ БОЛГАШ АЖЫЛ-БИЛЕ

Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарның чурттакчылары шаандан бээр-ле ажил-амыдырал аайы-биле аралажып, кожа-хелбээ, эп-найыралдыг чурттап чоруурлар. Бо кожууннар аразында автобус аргыылгазы доктаамал. Ынчангаш автобус чолаачызы хөглүг аажы-чаңныг аныяк оолду пассажирлер шагда-ла таныыр апарган. Улус-чон-биле эптиг-ээлдек чугаалажып билер, кыжын-чайын-даа автобузу үе-шагында халдып келир эрес чолаачы арта оюн-баштак. Ооң-биле чоруурга, орук эрткени-даа эскертинмес. Орукка машина-балгады үрелип турганы-даа чок. Ол дээрге Ак-Довурак АТБ-зиниң чолаачызы Сергей Күжүгет-тир. 28 чыл чолаачылап ажилдап келген үезиниң дургузунда кызымаккай, ажил-ишке харысалгалыг чоруу-биле эш-өөрүнүң, удуртукчуларның, коллективиниң хүндүткелин шагда-ла чаалап апкан.

Барыын-Хемчик кожуунда “Мажалык” чечен чогаал катты-жыышкыны — республикада айтсураа билдингир апарган коллективтерниң бирээзи. Сергей Күжүгет — “Мажалыктың” хоочун киржикчизи. “Шаанда “Мажалыктың” эгелээшкини-биле дыка солун семинарлар, ужуражылгалар эртип турду ийин. Аңаа кээп турган улуг, аныяк чогаалчыларның дөгези-биле чугаалажып, арга-сүме алыр аас-кежиктиг болган кижини мен. К-Э.Кудажы, С.Сүрүң-оол, Ю.Кюнзегеш, М.Кенин-Лопсан, К.Черлиг-оол, О.Сувакпит, В.Монгуш, А.Даржай, М.Дуюнгар, А.Үержаа, Н.Куулар дизе-ле, кымнарны бистиинге келбээн дээр. Чогаалчының боду-биле таныш боорга, ооң чогаалдарын номчуурга безин солун, билдингир болур чорду. Чогаалчылар дээрге орта эвес кижилер-дир ийин харын. Чүнүң-даа дугайында чугаалажы бээрге, кижини салдыктап дыйнаар. Хөйүнү-ле олардан өөренип алдым. Кичээл эрттирип турган чогаалчыларның чугаазын бөгүнгө дээр сактып чоруур мен. Уругларымга безин ол-бо чогаалчы-биле таныш мен деп мактангылай бээр кижини мен. Ынчангаш оларның чогаалдарын номчунар деп чагып олар мен” — деп, Сергей Лаавич чоргаарал-биле чугаалаар.

“Хемчиктин сылдызы” солунга литераторлуг арынны “Мажалыктың” кежигүннери каш чыл өттүр каастап келген. Ам-даа хүндүлүг авторлары хевээр. Сергей Күжүгет кыска шоодуглар, каттырынчыг юморескалар бижири кижини. Арга-дуржулга бедээш, чоорту шүлүктөр база бижири апарган. Ол шүлүктөрүнүн чамдыызы бо хүннерде ырылар апаргылаан. “Ооң мурнунда чылдарда удаа-дараа парлаттырар турдун, ам чүге чиде бээр апардың?” дээрге, “Чүве бижири алгаш, каш-даа катап эдер кижини-дир мен. Бир номчааш-ла, бирээни өскерттип аар. Ынчангаш сагышка кири бижирбаан шаамда солунга чүве парладырындан эпчосунар апардым. Эш-өөрүнүң арга-дуржулгазы улгаткан, кижини бажынга кирбээн чүлдериң тып эккээр апарып-тырлар. Бо хүннерде декабрь 24-те кичээлдедвис. Дыка солун эрти. Журналистер олуржур чүвениңи көрөм” дей-дир. Шынап-ла, кичээл болуп турганын дыңнаан болза, сонургавай канчаар.

Сергей бичии оолчук турда-ла, ада-иези Лаа Кош-Кулакович биле Байыр Донгурак-овна орланшоаа оглунуң чугаа-домаа чарт, чечен-мергенин эскерип кааннары-ла ол боор, аңаа номнар садып бээрге, аажок сонургап номчуур, шимээн-даажы безин чиде бээр болган. Шору апаргаш библиотекадан номнарны эмгежотку бижидип ап турар апарган. Сергейниң ачазы рудникке ажилдап

турган, а аязы Кызыл-Мажалыктың поликлиниказынга. Олар үш оол, үш кыстыг. 1976 чылда ажы-төлү школачы турда, ачазы аарааш чок апарган. Аязы кара чааскаан оларын бут кырынга тургузуп, эртем-билигилг кижилер кылып каан. Өнүң иштин ол 20 чыл ажыр чурттааш, 1996 чылда “кызыл-дустан” чорупкан. Улуг оглу Сергей Кызылдың кооперация училищезинче өөренип кирип алырга, ол аажок өөрээн. ДОСААФ-ты база доозуп алган. Сельхозтехникага, КМК-га чолаачылап, авазынга деткине көргүзүп, акша-төгерики оон оранчок ажыр ажилдап эккээр апарган. “Дүрген өг-бүлө тудуп, келинден эккеп көр, оглум” деп чадап каан. Оюн-баштак-биле харылап кааш, ажилдап чоруп-ла турар, уруг-

лар-даа эдертип келбес. “Харын мырыңай 30 чедер дей берди ышкыжыл” деп-даа чадашкан. Чүгле ажил-биле, ном, солун-сеткүүл-биле хостуг үезин эрттирер кижини болган.

Ол үеде Кызыл-Мажалыкка инженер-тудугчу эртемниг хып дээр чалыы кыс келген. Бедик дурт-сынныг, узун чаштыг, хүлүм-зүрүү чайнаар уруг болган. Чаа туттунуп турар Культура ордузунуң төлөвилелин ол тургузушкан. Чаңгыс коллективке кады ажилдап турза-даа, Сергей ол кыс-биле чугаалажырындан дидинмээн. Инженер уругну Нина Очур-ооловна дээр болган. Ол чылдарда хөй-ниити ажилдары амыдыралдың адырылбас кезээ турганы билдингир-ле болгай. Ынчангаш аныяктар ол-бо фестиваль, конкурстар, спортчу маргылдааларга киржип, дүне орайга кири корумчурум хынап, дежурныйлап, үргүлчү кады чоруп тургаш, ынакшылдың изиг шонуунга алзывытка-

нында кижини элдепсинер чүү боор. Нина биле Сергей Күжүгеттер 1989 чылда куда байырлалын эрттирген. Оон бээр-ле ажил-амыдыралы чогул, аас-кежик оларны бүргээн. Удаткан чок Сайсуу биле Сайзаана деп чаптанчыг кыстары төрттүнген. Оларның улуу ам 9 класста, а бичиизи 8 класста өөренип турарлар.

Чай боорга-ла Күжүгеттер аржааннап чоруп-ла каар. Хостуг үезинде Нинаның малчын ада-иезинге дузалажып тайгалап чоруптарлар. Чаптанчыг кыстарның кырган-авазы Анай Донгурак-овна, кырган-ачазы Очур-оол Дүктүг-оолович бүгү назынында мал малдап келгенер. 2003 чылда эң-не хөй мал-маган өстүрген дээр Очур-оол Хомушку тускай шаңналды алган. Чону ону “Алаштын байы” деп шолалай бергенинде ужур-ла бар болбайн аан.

Нина Очур-ооловна бо чайын Ак-Довурак хоорайның 40 харлаан юбилейинде улуг шаңналды алган (медаль болгаш хүндүлүг бижик). Ол Ак-Довурак хоорайның пенсия фондунунуң начальниги. Канчаар-даа аажок чай-хос чок ажил. Дыштангыр хүннерде безин ол кабинетинден ыравас,

ылаңгыя Чаа чыл бүдүүзүндө кылыр ажил шуут бажын ажып, эртен эрте үнгеш, бажыңыңа дүне 11-12 шакта кээр турган.

Өг-бүлө хостуг үезин солун эрттирип чаңчыккан. Бо чайын ийи кызы-биле Санкт-Петербург четкеш келгенер. Черле ышчаш бот-боттарын деткижи чоруур аныяк өг-бүлө-ле болгай бо. “Мажалык” кайы-бир черге ужуражылга эрттирер дээр болза, кеннивис Нина Очур-ооловнаны база ыялап-ла ап алыр бис. Бисти Күжүгеттер машиназы-биле, автобузу-биле каяа чедирбээн дээр” деп, “мажалыкчылар” оларын аажок мактаар. Нина Очур-ооловна спортка сонургалдыг болгаш маргылдааларга бо-ла киржи бээр. Бир катап коллективтер аразында спортчу маргылдаалар болган. Сумо хүрежинге Нина Очур-ооловна чемпионнап каан таварылга бар. Өг-бүлө шыырак дээр дузалал ажил-агылыг. Огородта ногаа, катты өстүрүп турар.

Эрткен чыл Күжүгеттерниң өг-бүлөзүңгө уттундурбас чыл бооп артар дээрзи чугаажок. Нина Очур-ооловна ажил-агылында депшээр, Чазактың улуг шаңгалында алган. А Чаа чыл күзел болгаш ажил-иш-биле бот-боттарын деткижи чоруур аныяктарга оон-даа артык өөрүшкүнү хөйү-биле эккээр-ле болзун ам.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.
Кызыл — Ак-Довурак — Кызыл.

ЧУРУКТАРДА: Сергей Күжүгет; Сайсуу биле Сайзаана; Нина Очур-ооловна коллектив-биле агаарлашкын үезинде.

Чуруктарны өг-бүлениң архивинден алган.

Ынчан 1952 чылдың күзүнү турган. Ленинград хоорайга А.Н.Островский аттыг театр институтунга ийиги курска өөренип турган бис. Бир-ле хүн университетте өөренип турар эштеривис бисти чалап келдилер. Жданов аттыг университетте Тываның баштайгы онгу классты дооскан (1947 чыл) өөреникчилери колдуу шупту ол университетче өөренип кирген. Оларның аразында Юрий Аранның, Елизавета Салзын-маа, Александр Кунгаа, Зоя Чадамба дээр, өскелер-даа бар. Олар 1952 чылда дөрткү-курсчулар апарган турганнары ол. Бисти чалап келген кижини — Ондар Доржу Былдый-оолович. Ол мээр чаңгыс чер-чурттуум. Шеми чурттуг кижини. “Бөгүн

улуска дыка-ла берге боор чораан. Чоокта чаа ынчан кады өөренип чораан эживис, мээр уругларым ачазы Андрей Бегзиевич Сагдының чырык адынга тураскаадып, Бай-Хаак суурда Культура бажыңын адап кагды. Ол тергини эки өөренип, Сталин стипендиязын ап турду. Ооң дугайында ол хүн Син-оол Лапкаевич Оюн дыка-ла эки чугаалады. Дыка-ла чараш байырлал болду.

Ам “Штраустун вальзынче” катап эглип кээлиңер. Микрофонга чарлай берзе-ле, конкурска 50 кижини киржир болду. Кижини эмгежот. Хос олут хамаанчок, турар чер тывылбас. Аныяк улус кайын тоор бис, бут кырынга тур бис. Музыка ойнап эгелээр. Ак-ак платье-лиг

Уттундурбас омур-хевирлер ШТРАУСТУҢ ВАЛЬЗЫ

бистиң университетивиске “Штраустун вальзы” деп конкурс кезээзи болур. Силерни чалап тур бис, ыяап келиңер” — деп өөрүшкү-маңнайлы аажок чедип келди. “Аңаа чүнү канчаар чүвөл?” диштивис. Ол аажок каттырып-каттырып: “Театр институтунда өөренип турар хиренерде улуг Штраусту билбес силер бе, кай? Штраустун вальзы дээр-ле билдингир эвес-тир бе?” деп бисти кочулай аарак харыылады. Танцы конкурсуңга шагда-ла белеткенген улус бооп-тур ийин оң. Сонургап көөрү-биле шуптувус чыгып алгаш, чеде бердивис.

Жданов аттыг университеттин улуг эжиниң аксында Доржу Былдый-оолович бисти маңап тур. Бисти уткуп алгаш, “Устүнде этажта улуг залче үне беринер” дээр, маңап чоруту.

Доржу Былдый-оолович Кызылдың ийи дугаар ортумак школазын 1947-48 өөредилге чылында дооскаш, бодунуң келир үеде өнүң ээзи болур Уйну-Кара-биле кады Ждановка киргеннерниң бирээзи ол чүве. Келир үеде артист болур улус солун вальс конкурсуң дээр чалаан кижини болуп-тур ийин.

Штраустун музыказы университеттин улуг залын хамаанчок, бүгү булуңнарын долдур чаңгыланып турар болду. Ол чараш музыканы дыңнап тура, төрөөн Тывавысты сактырывысты чүү дээр! Өөренип келген ояар Тывавысче чаңган эвес бис. Ынчангы студентилер кончуг бөдүүн болгаш кызымак. Аал-чуртувустан акша-төгери, аш-чем-даа дилевейн, чайгы дыштанылгавыста Ленинград чоогунда колхоз-совхозтарга ажилдап чайлаар турдувус. Күзүн өөредилге эгелээр мурнунда институтуван чүүк сөөртүр машина келгеш, дөгевисти чыып алыр турду. Кымнарыл ол дээрге Александр Сүлдемич Тавакай, Владимир Шараевич Монгалби, Дадар Хертекович Намчыл, Салык-оол Шырапович Куулар — олардыр ийин. Беш чыл иштинде өскөн-төрөөн черин, ада-иезин көрбөске 20-23 харлыг аныяк

уруглар, куу костюмнерлиг оолдар музыка аайы-биле ужура куштар ышкыш чанывыс-биле эстеп, вальстап турлар. Чаражын чүү дээр! Бистер аксывыс ажыдып алган көрүп тур бис. Ол үеде Ленинградка даштыкылар — вьетнамнар, кыдаттар, моолдар чаа-ла кээп эгелээр турган. Университетке ынчан 50 ажыг нацияның оолдар, кыстары өөренип турган.

Хенертен хөй танцылаан улус аразындан дас кара чаштыг, чаражы кончуг аныяк оол денди чараш, чинге уругну беленден бир холу-биле куспактап алган, өске холун сула салып алган, танцылап үнүп келди. Бисти көргөш, бажын согаш кынды. Кайгай берген бис. Кара улус боорувуска ынчаары ол-дур аа деп бодаан бис. Ол кижини магадап ханмадывыс. Танцы соонда демги аныяк кижини бо-ла халып келди.

— Эки! Сен Шеми чурттуг ийик сен бе? — деп бо-ла-дыр. Аамайлары бердим. “Ийе” деп арай боорда чугааладым.

— Аа, Арзылаң Чамыяңның уруу ышкыжыл сен але. Төрөл улус боор бис. Мен Хөндергей чурттуг мен — депкеш, ыңай болду.

Удаваанда конкурстун түнелин чарлап эгеледи. Демги чаңгыс чер-чурттувус бир дугаар чер алгаш, шаңнатты. Амыраарывысты канчаар! Байыр чедирип чедер-даа арга чок. Улус ону дуй шуглай берген. Ол кайгамчык чараш акывыс дээрге Монгуш Борохович Кенин-Лопсан башкы-дыр ийин. Делегейниң дириг эртинези атты анаа эвес алган эртемденевис-ле болгай.

Монгуш Бороховичини ында-хааа көргенинде оон Штраустун вальзын ойнап турары караамга чурттувус келир. Ол ышкыш чараш ойнаар кижини ооң соонда көрбээн мен. Аныяк чылдарында вальстап, шыдыраалап чораан болгаш ол арта кырывас. Буянныг кижини ыңдыг болбайн канчаар. Үнүп келген Чаа чылда Монгуш Бороховичке кадыкшылды, аас-кежикти күзеп ор мен.

КЛАРА САГДЫ,
ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы.

АЖЫЛ БЕРИКЧИЛЕРИНГЕ

Тыва Республика талазы-биле чонну ажилга хаара тудар федералдыг күрүне албанының департаментизи бүдүрүлгени дүжүрер, ажилдакчыларның штадын азы санын кызырар дугайында шийтпир хүлээп алыр үеде дараазында чүүлдерни сагыыры эргежок чугула дээрзин организацияларга болгаш ажил берикчилеринге дыңнадып тур:

РФ-тиң Күш-ажыл кодексинин 178, 318 чүүлдеринге, «Ажилдан массалыг хостаар үеде чонну ажилга хаара тудар талазы-биле ажилдарны организастаар дугайында» РФ-тиң Чазааның Сайыттар Чөвүлелиниң 1993 чылдың февраль 5-те № 99 доктаалына, «Россия Федерациязынга чонну ажилга хаара тудар дугайында» 1991 чылдың апрель 19-та № 1032-1 Федералдыг хоойлунуң 25 чүүлүнге (2003 чылдың январь 10-да эдилгези-биле) дүүштүр:

1. Ажил берикчизи чонну ажилга хаара тудар күрүне политиказын дараазында үндезинерге дүүштүр чорудар:

Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр күш-ажылчы харылзааларны таарыштырып турар керээлерниң негелделерин сагыыр;

бүдүрүлгени дүжүрүп азы ажилдакчыларны ажилдан үндүрүп турар таварылгада ажилдакчыларны камгалаар талазы-биле күш-ажыл хоойлунда, коллективтиг керээ дугуржулгаларда көрдүнген хемчеглерни боттандырыр;

ажылдан үндүрген ажил-

дакчыларга организацияларның болгаш өске-даа ажил берикчилеринин хөреңгизинин күсели-биле немелде материалдыг дузаламчыны көргүзүрүн организастаар, профессионал белеткээринге болгаш ажилга кириринге дузаны кадар;

ажылдап турар кижилерниң профессионал белеткелин, эде белеткелин болгаш мергежилни бедидеринге байдалдарны тургузар. Арыг орулгандан үндүрүг онаарын санаарда организацияларның баланс езугаар арыг орулгаларының түнүн бо сорулгаларга ажил берикчилеринин чарыгдан хөреңгизинин түнүнге эвээжедир;

ажылдакчыларның профессионал деңзигүүрүн арттырар болгаш чөптүг ажылгаар, оларны социал камгалаар, ажилының байдалын экижидер болгаш өске-даа чиигелделерни ажилдап кылыр болгаш боттандырыр;

инвалидтерни күш-ажылга хаара тудар доктааткан квотаны сагыыр;

Россия Федерациязының субъектилеринин күсөкчи эрге-чагырга органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының тодарадыры чурум езугаар чонну ажилга хаара тударда, социал камгалал онза негеттинип турар хамаатыларның санын азы ажилдарның (мергежилдерниң) чамдык хевирлерин курлавыр-лаарын көөр.

2. Организацияны дүжүрер, организацияны ажилдакчыларының штадын азы санын кызырар азы ажилдакчылар-биле күш-ажыл керээзин соксадыр апарза,

ажыл берикчизи шийтпир хүлээп алырда, ол дугайын чонну ажилга хаара тудар албан черинче бо хемчеглерни боттандырырынга чедир ийи ай бурунгаар бижимел-биле дыңнадыр, ажилдакчы бүрүзүнүн албан-дужаалын, мергежилин, ап турар шалынын болгаш өске-даа чүүлдерни айтыр, а организацияны ажилдакчыларының штадын азы санын ажилдан массалык-биле кызырар апарза, ажилды боттандырырынга чедир үш ай бурунгаар дыңнадыр.

3. Чонну ажилга хаара тудар албан черинге ажил берикчизинин ай санында кирирер медээлери болза:

ук организацияның буурап дүжүрүнге хамаарышкан медээ, а ошкыш профессионал реабилитацияны боттандырырынга, инвалидтерни ажилга хаара тударынга хамаарышкан медээ; ажилдаар хостуг черлер (албан-дужаалдар) дугайында медээ, инвалидтерни ажилга хүлээп алыр квотаны күсөдир.

4. Чонну ажилга хаара тудар албан черинин чорутканы хамаатыны ажилга хүлээп алырда, ажил берикчизи беш хонук хуусаа иштинде хамаатыны хүлээп алганының, хүлээп албаанының дугайында медээни бээр.

Чонну ажилга хаара тудар албан черинин чорутканы хамаатыны ажилга хүлээп албаан таварылгада ажил берикчизи ук хамаатының кажан келгенини, ажилга хүлээп алырында ойталаан чылдагаанының дугайында медээни бээр.

КОНКУРС ХУУСААЗЫН УЗАТКАН

Тыва Республика талазы-биле чонну ажилга хаара тудар федералдыг күрүне албанының департаментизи 2005 чылда ажилдар күсөдикчилери-биле керээлер чарар ажык КОНКУРСТУҢ ХУУСААЗЫН УЗАТКАНЫН ЧАРЛАП ТУР.

Күрүне база Тыва Республика чонну ажилга хаара тудар департаментинин, кожууннарының, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның хереглелинге барааннар сөөртүр, ажилдар кылыр болгаш ачы-дуза көргүзүр чагыглар күсөдик талазы-биле 1999 чылдың июнь 15-те № 97 Федералдыг хоойлуга үндезилээш, ажилдар күсөдикчилерин дараазында чүүлдерни садып, сөөртүрүнче чалап тур:

кывар-чаар материалдар, ажил-агый болгаш канцелярия барааннары, артык кезектер, саналга техниказы, оргтехника, мебель, долдурар болгаш чарыгдал материалдары.

Күсөдик ажилдар болза: транспорт, сантехниктиг, электромонтаж ажилдары, автомашиналар болгаш оргтехника септээри, капитал болгаш өске-даа септелгелер.

Конкурсту чонну ажилга хаара тудар департаментиге 2005

чылдың февраль 5-те 14.00 шакта эрттирер.

Конкурса киржиринин эргежок чугула документи-лерин дараазында адресче чорудар: **667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 35, Тыва Республика талазы-биле чонну ажилга хаара тудар департамент.**

Тайылбыр алыр телефоннары: **1-14-10, 1-14-23.**

Бижимел чагыгларны **2005 чылдың январь 31-ге** чедир хүлээп алыр.

Конкурс документи-лерин хүннүн-не 8 шактан 12 шакка чедир ап болур.

«КУШ ГРИВИНДЕН» ОВААРНЫҢАР

Бо чылын грипп халдавыры өршээлдиг болур деп бадыткап турза-даа, ТР-ниң Курсанэпидхайгаарал төвү Мурнуу-Чөөн Азия чурттарында тарап турар А(HSNI) деп азырал куштар аразында тарап турар халдавыр кижилерге айылдыг бооп турарын онзалап демдегеп турар.

Ук халдавыр кыска үе иштинде 8 чуртче непертээр. Аарыг куш-

тардан кижилерге колдуунда тараар, кижиден кижиге дамчаан таварылга амдызында илеретинмээр. Ынчалза-даа ук халдавырдан аараан кижилер база ооң өөскүдүкчүлеринге хамааржырын утпас херек. Ук халдавырдан кыска үеде 23 кижиге чок болган. Ынчангаш Мурнуу-Чөөн Азия чурттары баар хамаатылар онза кичээнгейлиг болур болза эки.

Ылаңгыя республиканың чурт-такчылары даштыкы чурттардан келгилээр туристер, сайгарлыкчылар-биле ажил-херекчи харылзаалар үезинде санитар дүрүмүн сагып, оваарымчалыг болуру артык эвес.

Снежана ОНДАР,
ТР-ниң санэпидхайгаарал төвүнүн санитар эмчизи.

МАЛЧЫН, СПОРТЧУ БАШКЫ

Суг-Аксы суур Ак биле Хемчик хемнин аразында турар. А суурнуң кайы-даа талазы ногаан арга-арыгы. Ылаңгыя Хемчик уну кызыл-сарыг чыжыргана-биле байлак. Ак хем база-ла оон дудак чок. Бо суурда мал-маган тудуп турар улус көвүдээр. Эрттен эрте көөрге суурнуң кайы-даа талазында мал сүрген улусту кижиге бо-ла көөр.

Бо суурда чурттап турар Семен Давааевич Бай-Караны эскерип көөрүмге, инектери-даа, хойлары-даа дыка-ла өзүп турардыр. Семен Давааевич чүгле башкы, малчын эвес, а сурагыг хаактаар спортчу чораан кижиге. 1968-1972 чылдарда хаак талазы-биле 10, 20 километрлерге маннааш, 1-ги черлерни улай-улай 3-4 чыл ап келген. Хоочун башкы студент чылдарында кымга-даа тиелеттирп көрбээр дээр. Сөөлгү үеде бээр ол мал-маган ажилыгче шилчээр, малы көвүдээр.

Семен Давааевич боду топтуг-томааныг кижиге. Ол — Сүт-Хөлдүн күдээзи, Суг-Аксы суурнуң хоочун чурттакчыларының бирээ-

зи. Өөнүн ээзи Марта Ооржак-овна үр чылдарда улус өөредилгезинин шугумунга ажилдап чораан. Олар — 5 уругнуң ада-иези. Уруглары, оолдары шупту хол бөмбүү ойнаар, ойнап турда хөлчөк аваангыр. Ада-иези-даа, уруглары-даа шупту күш-культура талазы-биле эртем чедип алганнар. Ынчангаш бо өг-бүлени малчын, спортчу өг-бүле дие, ажырбас боор. Бо үлегерлиг өг-бүле эгитинмес каражага таварышкан, кончуг спортчу, хол бөмбүү ойнаар республикада билдингир огул Артыш Бай-Кара 2 чыл бурунгаар озал-ондакка таварышканы, амы-тынындан чарылган. Амгы үеде оолдарының бирээзи Анчы хол бөмбүү ойнаар талазы-биле база республикага кожуунунун адын камгалап шыдаан.

Малга ынак, ажил-ишчи болгаш мал азыраар талазы-биле оларның дуржулгазы улуг. Уруглары, оолдары база оларны дөзээр. Малының кыжын чир чемин ажи-төлү-биле кады кылып алырлар.

Анзатмаа МОНГУШ.

Өрттү өжүрген

Декабрь 30-де 4 шак 30 минута турда ТР-ниң ХК-ниң болгаш ОБ албанының дежурныйыңче телефон дамчыштыр «Кызыл хоорайда Кочетов 59/3-те каратъ федерациязының бажыңында өрт болуп турар» деп медээ келген.

Дыңнадыгы алгаш-ла, ТР-ниң прокурорунун оралакчызы Б.Бадмаев баштаан ителге-оперативтиг бөлүк болушкун черинче үнүккен. Ооң составыңче Прокуратура, РФ-тиң ТР-де ФААЧ, ИХЯ база ОБЯ ажилдакчылары кирген

турган.

Өрттү 6 шак 23 минута турда өжүрген. Өлген болгаш когараан кижилер чок. Ук өртке хамаарыштыр херекти оттурган, ителге-оперативтиг ажилдарны чорудуп турар. Болушкунуң болган чылдагааннарын база өске-даа байдалдарын тодарадыры-биле Тываның прокуратуразы Красноярск крайның ИХЭ-ниң эксперт специалистерин чалаан.

ТР-ниң прокуратуразының парлалга албаны.

Бажың садып тур бис

Шагаан-Арыг хоорайда Степная кудумчузунда чунар-бажыңыг, чанында борбак бажыңыг 25 дугаарлыг бажыңны садып тур бис.

Харылзажыр чери: Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, 1 кв. 1, тел.: 2-13-27.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаты Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар амыдыралының чечектелишкенин үезинде амыдырал-чуртталгазындан элекке чарылган Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты

Василий Хүреш-оолович ИРГИТТИҢ

төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илередип тур.

Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазы, Мөңгүн-Тайга кожуунун Төлээлекчилер хуралы Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ук кожуундан депутаты, бюджет комитетинин даргазы

Василий Хүреш-оолович ИРГИТТИҢ

хенертен мөчээни-биле ооң дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының бюджет комитетинин даргазы

Василий Хүреш-оолович ИРГИТТИҢ

электен мөчээни-биле ооң дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Иштики херектер ямызының кадрлар эргелели ук эргелелдин ажилдакчызы **Алексей Даш-оолович ОНДАРНЫҢ**, ооң авазы **Чузалга Чылбаковна ОНДАРНЫҢ**, акы, чаавазы **Георгий Даш-оолович, Ольга Шапировна ОНДАРЛАРЫНЫҢ** озал-ондакка таварышканы мөчээни-биле чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел: факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдистер — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8629. Чагыг 4.

АГАР САНЫҢЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле ямызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээр.

Херечилдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитетинин типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээр авторлар боттары харыылаар.